

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ DÖNEMİNDE TERCÜME EDİLEN EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ TEFSİRİ'NİN ASIL MÜELLİFİ VE TERCÜMEYE VERİLEN İSİM**

İsmail TAŞ*

Özet

Kur'an tercümelemleri, Türklerin İslam dinini kabul etmesinden sonra ortaya çıkmış eserlerdir. Türk dilinin tarihî gelişimi içerisinde bu tercümelemlerin çok önemli bir yeri vardır. Kuran'ın Türkçeye tercümesi değişik şekillerde olmuştur. Bazen tefsir niteliğinde bazen de kelime kelime tercüme teknikleri kullanılmıştır. Kelime kelime yapılan bu tercümelemler satır altı veya satır arası olarak adlandırılmaktadır.

İncelemesini yaptığımız eser XV. yüzyıla ait bir tefsirli tercümedir. Çalıştığımız eserin ismi Tercüme- i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkindi adıyla da bilinmektedir. Ebu'l-Leys es-Semerkindi tefsirinin 15. yüzyılda Anadolu'da Ahmed-i Dâî, İbn Arabşah ve Ebu'l-Fazl Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî tarafından ayrı ayrı Türkçeye tercüme edildiği kabul edilmektedir. Musa el-İznikî'nin aynı zamanda Hâzin-i Bağdadî'nin Lübâbü't-te'vîl fi Ma'âni't-tenzil'ini Türkçe'ye Enfesül-Cevâhir adıyla tercüme ettiği de iddia edilir. Bu araştırmada varılan sonuç şudur: Mûsâ el-İznikî, Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve Hâzin-i Bağdadî tefsirlerini ayrı ayrı Türkçeye çevirmiştir. Enfesü'l-Cevâhir, İznikî'nin Ebu'l-Leys es-Semerkindî tefsiri tercümesine verdiği isimdir. İbn Arabşah ise İznikî'nin tercümesini kısaltmıştır. Ahmed-i Dâî'ye atfedilen "Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkindî" ise İznikî'nin Enfesü'l-Cevâhir'inin nüshalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Kur'an Tercümelemleri, Enfesü'l-Cevâhir, Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkindi, Ahmed-i Dâî, İbn-i Arabşah, Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî

** Bu çalışma, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi'nde sunulmuş olan tebliğin genişletilmiş halidir.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, ismailtas80@gmail.com

ABSTRACT

Translations of the Quran are the works coming into the picture after the Turks' embracing Islamic religion. These translations have a great importance for historical development of Turkish language. The Quran has been translated into Turkish in several ways. They were sometimes gloss and the other times were verbal translations. Verbal translations are called "interlinear translations".

Our study is about translation of Quran into the Turkish. It has been named *Anfas al- Djawâhir*. Also named *Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary translations*. It is claimed that *Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary* has been translated into Turkish, in the 15th century, by *Ahmed-i Dai*, *Ibn Arabshah* and *Musa al-Izniki* separately. It is claimed too that *Musa al-Izniki* has tran It is claimed that *Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary* has been translated *Khazin-i Bagdadi's Lubab al-ta'vil fi Ma'ani al-tanzil* under the title *Anfas al-Djawahir* into Turkish. In this study demonstrates that *Musa al-Izniki* has translated *Khazin-i Bagdadi's Lubab al-ta'vil fi Ma'ani al-tanzil* and *Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary (Tafsir al-Qur'an)* into Turkish separately. He has translated *Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary* under the title *Anfas al-Djawahir*. *Anfas al-Djawahir* has been shortened by *Ibn Arabshah*. Translation of *Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary*, attributed to *Ahmed-i Dai*, is a copy of *Izniki's Anfas al-Djawahir*.

Key Words: Old Anatolian Turkish, translations of Quran, *Anfas al-Djawahir*, *Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary translations*, *Ahmed-i Dai*, *Ibn Arabshah*, *Musa bin Hacı Hüseyin al-Izniki*

1. GİRİŞ

Kültürlerin taşıyıcısı ve temel unsuru olan dil hiçbir zaman durağan halde olmamıştır. Bir milletin duygu ve düşünce hazinesi dil vasıtasıyla nesilden nesle aktarılır. Türkçe de yüzyıllar boyu akıp gelen bir nehir gibi, içinden geçtiği her topraktan bir unsur almıştır.¹Türkçenin tarihi gelişimi seyrine baktığımızda görülüyor ki ilişkide bulunduğu kültürlerden etkilenmiş ve yeni kavramları haznesine katmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu Selçukluları Devleti'nin kuruluşundan sonra XIII-XV. yüzyıllar arasında gelişme kaydeden yazı ve konuşma dilinin

¹ Mustafa Özkan, *İnsan İletişim ve Dil*, İstanbul 2008, 3F Yay., s.79.

adıdır.² Eski Anadolu Türkçesi döneminde dil halkın dimağını yansıtan en güzel ayna olarak karşımıza çıkmaktadır.³ İşte bu süreç içerisinde Türk dilinin gelişmesi ve zenginleşmesi bakımından Kur'an tercümelerinin önemi büyüktür.

Dil, edebiyat ve kültür bir milletin tarihi ile yakından ilgilidir. Türkler XI. yüzyıldan itibaren Müslüman olmaya başlamışlar ve yeni bir kültür ve edebiyat geliştirmişlerdir. Kutadgu Bilig, Atebetü'l-hakayık, Divânü Lugâti't-Türk ve Divân-ı Hikmet gibi eserler bu dönemin eserleridir. Bu dönemde, İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'an'ı anlamak ve dinin esaslarını hakkıyla öğrenebilmek için onu Türkçeye tercüme etmişlerdir. Bu tercüme, klasik edebî dilin kurulmasını sağladığı gibi, Türkçenin daha olgun bir duruma gelmesine de hizmet etmiştir.⁴

Halka dini öğretmek amacıyla yazılan Kur'an tercüme, sade bir dille yazılmıştır. İslami kavram ve terimlere halkın anlayabileceği Türkçe karşılıklar bulunmuş ve anlatımın sadeliği için ayrı bir özen gösterilmiştir. Mukaddes bir eserle ilgili olmaları dolayısıyla bu eserlerin tercümesine, gerek yazılmaları sırasında, gerek istinsahları sırasında, ayrı bir ehemmiyet gösterilmiştir. Bu bakımdan Kur'an tercüme, Türk dilinin gelişme ve olgunlaşma devrelerini takip etmek maksadıyla yapılacak çalışmalar için oldukça önemli eserlerdir.⁵

Bir kültür ve medeniyetin daha sonraki kuşaklara aktarılması, diğer medeniyet havzasındaki bilgilerin başka bir medeniyet havzasına aktarılmasında şüphesiz tercüme, rolü büyüktür. İslamiyet'in kabulüyle özellikle Kur'an tercüme, yapılmıştır. Bu tercüme, daha önce de değindiğimiz gibi, klasik edebî dilin oluşması yanında Orta Asya'nın çeşitli Türk köşelerinde Türkçenin daha olgun bir duruma getirilmesinde önemli rol oynamıştır.⁶

Kur'an tercüme, başlıca iki kola ayrılabilir. Bunlardan birisi satır arası tercüme, diğeri de tefsirli tercümedir. Satır arası tercüme, Kur'an'ın ayetlerinin altına daha küçük ve farklı hatla kelime kelime Türkçelerinin yazılması şeklinde yapılmaktadır. Kimi zaman Farsçalarıyla birlikte yapılan bu tercüme, farklı mürekkep kullanılarak belirginleştirilmiştir. Bu tercüme, Türkçenin tarihi sözlüğünü oluşturmak bakımından son derece önemlidir. O dönemde Türkçe bir kelimenin nasıl anlam bulduğunu anlayabilmek için bugün Arapçalarıyla karşılaştırmak suretiyle detaylı bilgi edinilebilmektedir. Böylece

² Mustafa Özkan, **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul 2000, s. 40.

³ Mustafa Özkan, a.g.e., s. 40.

⁴ Mustafa Özkan, **İnsan İletişim ve Dil**, İstanbul 2008, 3F Yay., s. 84-85.

⁵ Abdülkadir İnan, **Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme Üzerinde Bir İnceleme**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1961, s. 14.

⁶ Mustafa Özkan, a.g.e., s. 88-96.

atalarımızın dini kavram ve terimlere o dönemde nasıl karşılıklar verdiğini görebilmekteyiz.⁷

Kur'an tercüme türlerinden bir diğeri ise "Tefsirli" tercüme türüdür. Bu tercüme türü Arapça kelimelere tek tek anlam vermekten ziyade bir bütün olarak açıklama yoluna başvurmuştur. Kısa hikâye ve anlatı türleriyle zenginleştirilen bu tercüme türünün cümle yapısının gelişimini görmemiz açısından oldukça önemlidir. Kur'an tercüme türü, Türklerin Müslümanlığı kabul etmesinden sonra dillerinde meydana gelen değişimin aldığı yeni istikameti belirtmeleri ve ayrıca İslam dini ile gelen yeni kavram ve terimlere nasıl anlamlar verdiklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu bakımından bu tercüme türü Türk dilinin dil yadigârları olarak değerlendirilmelidir. Kur'an'ın ilk tercüme türü Türk dilindeki ölmüş ve unutulmuş kelimeleri görebilmek ve belki de onları yeniden kullanım alanına kazandırabilmek için en canlı kaynaklardan birisidir.

Abdülkadir İnan "Makâleler ve İncelemeler" adlı kitabının ikinci cildinde Kur'an tercüme türündeki İslâmî terimlerin Türkçe karşılıkları hakkında şöyle demektedir:

"Türk dili tarihini öğrenme ve Türk dilinin olgunlaşma ve gelişme süresini takip etme ve inceleme için eski Kur'an tercüme türünün önemi büyüktür. Hele İslâm'dan sonra Türk dilinin gelişmesinde aldığı yeni istikameti, İslam dini ile gelen yeni kavramları ifade için İslâm'dan önceki Türk kültürü devrinin dil hazinesinden (Budizm, Manihaizm, Şamanizm terimlerinden) nasıl faydalandığını öğrenmek için bu Kur'an çevirmeleri değerli gereçler vermektedir... Şunu da kaydedelim ki biz Kur'an tercümesinden Kur'an'ın kelimesi kelimesine yapılan çevirmelerini anlıyoruz. Kur'an'ın tefsiri çevirileri Türk filolojisi bakımından başka türlü değeri haizdirler"⁸

Selçukluların yıkılıp, Anadolu'da Beyliklerin kurulmasıyla birlikte milli dile itibarın da arttığı görülmektedir. Özellikle Karaman ve Osmanlı Beylerinin milli dillerine büyük önem vermeleriyle,⁹ birçok Türkçe dini kitap yanında, cüz'i veya tam Kur'an tercüme türünün meydana getirildiği görülmektedir. Önceleri namazda okunan kısa sureler ile Yasin, Tebâreke gibi surelerin

⁷ Ahmet Topaloğlu, **XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, 1/1; II. Cilt, Sözlük, İstanbul 1978, s. XVII.

⁸ Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler cilt II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 141

⁹ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977, s. 210.

tercüme ve tefsirleri yapılır. Daha sonra ise tam tercüme ve büyük tefsirler meydana getirilir.¹⁰

Makalemize konu olan eser de XV. yüzyılda yazılmış bir tefsirli tercümedir. Türkçenin söz varlığı açısından önemli olan bu eserde, İslam dininin kavramlarının karşılığı olan Arapça kelimeleri karşılamada Türkçe kelimelerin oranı fazladır. İslam dinine ait pek çok Arapça kavramı karşılamak için yer yer eski dönemlere ait dinî terimler kullanılırken bir yandan da Türkçe isim ve fiil köklerinden Türkçe yapım ekleriyle yeni terimler türetilmiştir. Türkçe, bu yolla pek çok terim ve genel söz varlığı kazanmıştır.

Çalışmamıza konu olan eserin ismi Enfesü'l-Cevâhir'dir. Enfesü'l-Cevâhir, içerdiği Türkçe kelimeler bakımından devrin dil yapısını, kelime hazinesini, anlam dünyasını ve düşünce yapısını çok ince bir çizgiyle bizlere sunmaktadır. Bu çalışmamızda, Türkçenin gelişim serüvenini daha açık görebilmek amacıyla, eserin leksikolojik ve anlambilimsel olarak incelenmesi de amaçlanmıştır. Bu amaçla eserin kime ait olduğunu, hangi dönemde yazıldığını, nüshalar arası ne gibi farklar olduğunu, metnin tam ve doğru tespit edilmesi için birçok nüsha incelenmiş ve değerlendirmede bulunulmuştur.

2. TEFSİRLİ TERCÜMELER VE EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ TEFSİRİ TERCÜMESİ'NİN ATTEDİLDİĞİ MÜELLİFLER

Osmanlı dönemi içerisinde tefsirli tercüme genel anlamda iki koldan gelmektedir. Bunlardan birisi Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirinin tercümesi, bir diğeri de Hazin-i Bağdadî'nin *Tefsir-i Lübab* tercümesidir. Bunlardan hariç bir de müellifi meçhul *Cevâhirü'l-Asdâf* adlı Kur'an tefsiri vardır. Ebu'l-Leys es-Semerkindî tefsirinin tercümesi, *Terceme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys* olarak bilinmektedir. Bu eser aynı zamanda *Enfesü'l-Cevâhir* adıyla da bilinmektedir. Aynı eser aşağıda belirteceğimiz üzere üç ayrı şahsa ithaf edilmektedir. Enfesü'l-Cevâhir'in Musa bin Hacı Hüseyin el-İzniki tarafından yazıldığı muhakkaktır.¹¹ Ancak bunun Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys'le aynı olup olmadığı konusunda muhtelif fikirler vardır. Biz bu çalışmamızda bunun tespitini yapmaya çalışacağız.

¹⁰ Abdülkadir İnan, **Kur'an'ın Türkçe Tercüme Üzerine Bir İnceleme**, Ankara 1961, s. 14.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Taş, **15. Yüzyıla Ait "Enfesü'l-Cevâhir" Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2008

2.1. AHMED-İ DÂÎ¹²

Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin kim tarafından yazıldığı araştırmacılar tarafından ihtilaf konusu olmuştur. Birçok araştırmacı dayanak olarak İsmail Hikmet Ertaylan'ın görüşlerini göstermiştir.¹³ Hâlbuki Ertaylan bu konuda kesin hüküm bidirmemektedir. Bu konuya ilerleyen sayfalarda değineceğiz. Ayrıca eserin Ahmed-i Dâî'ye aitliğini kabul ederek bu konuda akademik çalışmalar da yapılmıştır. Ziya Demir, Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları adlı doktora tezinde şunları söylemektedir: “Enfesü'l-Cevâhir isminde bir karışıklık vardır. Çünkü bu isimle kayda geçirilmiş eserlerden özellikle İstanbul kütüphanelerinde inceleyebildiğimiz tamamı, Ahmed-i Dâî'ye ait olan Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesidir.”¹⁴ Sözlerine devam eden Demir, Enfesü'l-Cevâhir'in Musa el-İzniki tarafından Hazin tefsirininin tercümesi olarak yazıldığını belirtir. Bu çalışmamda Enfesü'l-Cevâhir ismi hakkında olan ihtilafları bertaraf edip, Ebu'l-Leys tercümesinin aslında kime ait olduğunu ortaya koymaya çalışacağım.

2.2. İBN ARABŞAH¹⁵

Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkandi eserinin aidiyetliği konusunda ismi geçen müelliflerden birisi de İbn Arabşah'tır. Araştırmalarım sonucu tespit ettiğime göre, İbn Arabşah için Ebu'l-Leys tefsirini tasnif ettiği söylenebilir. Ancak bunu da Musa bin Hacı Hüseyin İzniki'nin eserinin düzenlenmesi olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. İbn Arabşah'a izafe edilen Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Bölümü'nde 136, Ayasofya Bölümü 147 ve Mihrişah Sultan 9 numarada yer alan nüshaların karşılaştırmasını yaptığımızda bu açık olarak gözükmektedir. Nuruosmaniye 147'de yer alan nüsha önceden İbn Arabşah adına kayıtlıyken daha sonradan Ahmed-i Dâî adına kaydedilmiştir.¹⁶

¹² Ahmed-i Dâî'nin hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.; İsmail Hikmet Ertaylan, Ahmed-i Dai Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1952

¹³ İsmail Hikmet Ertaylan, a.g.e., s. 145-146.

¹⁴ Ziya Demir, **Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi) İstanbul 1994 (1. Baskı: XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007)

¹⁵ İbn Arabşah, hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk., İsmail Taş, **15. Yüzyıla Ait “Enfesü'l-Cevâhir” Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2008

¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Taş, a.g.e., s. 102-144

2.3. MUSA BİN HACI HÜSEYİN el-İZNIKÎ¹⁷

Araştırmacıların ihtilaf ettiği konulardan birisi de Ebu'l-Leys Tefsiri tercümesinin Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî tarafından yapıлып yapılmadığıdır. Nüsha karşılaştırmalarından ve incelemelerimden sonra şu sonuca vardım: Ebu'l-Leys es- Semerkandî tefsiri Musa bin Hacı Hüseyin İznikî tarafından *Enfesü'l-Cevâhir* adı verilerek tercüme edilmiştir. Eserde yer alan “*bu fakîr dâ'i*” kelimesi birçok araştırmacı tarafından Ahmed-i Dâ'î'ye ait zannedilmiştir. Bu kelime, İznikî'nin isminin tamamının yer aldığı eserlerinde de aynen yer almaktadır. İznikî'nin tercümeye Enfesü'l-Cevâhir adını verdiği kendi el yazısı olan BEYEK Ulucami 436 numaralı nüshadan ve daha birçok nüshadan anlaşılmaktadır. Bu konuya ilerleyen sayfalarda tekrar değineceğiz.

Tefsir-i Ebu'l-Leys Tercümesi İshak Yazıcı'ya göre üç şahıs tarafından tercüme edilmiştir.¹⁸Süleymaniye Kütüphanesi nüshasının tıpkıbasımında eserin İbn Arabşah, Ahmed-i Dâî ve Mûsâ Hacı Hüseyin el-İznikî tarafından tercüme edildiğini belirten Yazıcı, İznikî'nin İbn Arabşah'ın yaptığı tercümei kısalttığını söyler. Hâlbuki incelemelerimiz sonucu bunun tam tersini söyleyebiliriz. Basılan bu nüsha üzerinde Ali Çiçek tarafından, ilk üç sûrenin dil incelemesi, doktora çalışması yapılmıştır.¹⁹ Ali Çiçek çalışmasının “Giriş” bölümünde bu eserin aslında Ahmed-i Dâî'ye ait olduğunu belirtir. Sebep olarak da eser içerisinde geçen “dâî” kelimesini göstermektedir. Tıpkıbasımı yapılan bu nüshanın numarası belirtilmediği için şimdilerde Süleymaniye Kütüphanesi'nde tespit edemedim. Ancak tıpkıbasımı elde etme imkânım oldu. Eseri incelediğimizde, diğer nüshalarla karşılaştırmasını yaptığımızda gördük ki bu eser İznikî'ye aittir.

İshak Yazıcı daha sonraki değerlendirmelerinde Ebu'l-Leys tercümesinin büyük bir ihtimalle Ahmed-i Dâî'ye ait olduğunu söyler. Buna delil olarak da eser içerisinde geçen “dâ'î” ve “fakîr dâ'î” kelimelerini göstermektedir.²⁰ Çalışmamızın ilerleyen bölümünlerinde örneklerle göstereceğimiz üzere, İznikî de eserlerinin hemen hemen hepsinde aynı kelimeyi kendi ismine sıfat olarak

¹⁷ Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî, hayatı ve eserleri hakkında bk., İsmail Taş, a.g.e., s.84-88

¹⁸ **Ebu'l-Leys es- Semerkandî Tefsirinin Tercümesi, Tercüme: Mûsâ b. Hacı Hüseyin İznikî**, (Süleymaniye Kütüphanesi Nüshası) C I-II, Sezgin Neşriyat, İstanbul 1983. s. 5.

¹⁹ Ali Çiçek, *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Lesy es-Semerkandî Tefsirinin İlk Üç Sûresinin Dil Özellikleri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi, SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış) Doktora Tezi, Erzurum 2003

²⁰ İshak Yazıcı, “Tefsiru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 6, Samsun 1992, s. 79-83.

kullanmıştır. Bu sebeple, bu kelimedenden hareketle eserin Ahmed-i Dâ'î'ye ait olduğunu söyleyemeyiz.

3. ENFESÜ'L-CEVÂHİR'İN GENEL TANITIMI

3.1. ESERİN ADI

Mūsâ bin Hâcî Hüseyn İznikî tercüme ettiği ve telif olarak ortaya koyduğu eserlerinde mutlaka eserin ismini belirtmiştir. İznikî'nin bir tercüme geleneğinde yetiştiği muhakkaktır. Bu anlayış çerçevesinde kendi üslubunu oluşturmuş ve tercüme eserlerinde dahi ince bir anlam dairesi içerisinde eserlerine isim vermiştir. İznikî, incelediğimiz Kur'an tercümesine de *Enfesü'l-Cevâhir* ismini vermiştir. Bu konuda araştırmacılar ihtilaf etseler de biz eser nüshalarından ve kendi el yazısıyla ortaya koyduğu nüshadan anladığımız üzere eserin ismini *Enfesü'l-Cevâhir* olarak kabul ediyoruz. Bu isim hakkında yapılan tartışma ve sonuçları Abdülbaki Çetin tarafından hazırlanan "Ebu'l-Leys Tefsiri'nin Türkçe Tercümesi Üzerine" adlı makalede ayrıntılı olarak verildiği için tekrar değinmedik.²¹ Şimdi *Enfesü'l-Cevâhir* isminin geçtiği nüsha örneklerine değinelim:

- Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (BEYEK), Ulucami 436 numaralı nüsha

[1 a]

El-cildü's-şânî min **Tefsiri Enfesi'l-Cevâhir**. *Ellefehû ve reccemehû*
Ebu'l-Fazl Mūsâ bin Hâcî Hüseyn el-İznikî 'ufiye 'anhumâ" (Bu kaydın altında Umur Bey'e ait 857/1453 tarihli vakfiyesi yer almaktadır.)²²

Temme kaydı:

" Temme'l-cildü's-şânî min tefsiri kitâbi **Enfesi'l-Cevâhir**. *Ellefehû* el-'abdü'l-faqr Ebu'l-Fazl Mūsâ bin Hâcî Hüseyn bin 'İsâ el-'İznikî 'afa'l-lâhu 'anhüm ve li-cemî'i'l-mü'minîne ve'l-mü'minât. Ve yetlühü ba'dehü el-cildü's-şânî bi 'avni'l-lâhi 'afvü'l-gaffâr ve huve erhamü'r-râhimîn."

²¹ Eserin ismi konusunda ihtilaflar ve netice için bkz.: Abdülbaki Çetin, "Ebu'l-Leys **Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine**", Selçuk Ünivesitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, Haziran 2007, s. 60-75.

²² Vakıf kayıtlarıyla ilgili ve müellif hattıyla oluşturulan takım hakkında bilgi için bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 65., 59.dipnot.

- Ankara İlahiyat Fakültesi 37486 numaralı nüsha

Sözünü ettiğimiz bu nüsha çalışmamızda esas aldığımız nüshadır.

Temme kaydı : [234 a/13-14-15]

Elhâmdü'l-lah vaḥde 'ālī itmâm heze'l-cildi'l-evvel (14) min tefsiri'l-**Enfesi'l-Cevâhir** ve yetlü ba' de'l-cildi's-şânî min evvel (15) sûreti'l-En'âm”

- Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi 4286 numaralı nüsha

(1.cilt son sayfa) Eksik ve hatalı okumalarımız olabileceği için aynen aktarma gereği duyduk.

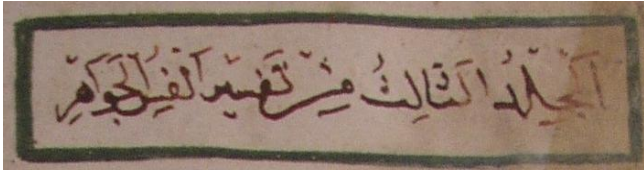
“Temme taḥrīru'l-cildi'l-evvel min tefsir-i **Enfesi'l-Cevâhir**. Bi-
‘ināyeti'l-lāhi'l-meliki'l-kādir. ‘An yedi eq‘afi'l-‘ibād. *İbrāhīm bin Muḥammed
el-Ḥaḳīr*, ğafara'l-lāhu lehū veli valideyhi ve'l-mü'minin ve'l-mü'mināt. El-
aḥyā-minhum ve'l-emvāt. Fī evā'il şehri şafer el-muẓaffer. Fī sene ihdā ve
seb'ine ve tis'umie. Min hicreti'n-nebiyyi 'aleyhi's-şelātü ve's-selām. Ve 'alā
ālihī ve aşḫābihī ve't-tabi'ine ecma'in”

“Her ki diler rahmet-i Haḳ ḳazana. Fātiḫā oḳıya bunı yazana. Fātiḫā”

- Milli Kütüphane 06 Hk 1908 numaralı nüsha

Milli Kütüphane 06 Hk 1908 numarada yer alan nüshanın baş tarafında eserin ismi kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Aşağıda bu bölümü de aynen aktaracağız. Bu eseri Kütahya Kütüphanesi'nde yer alan nüshanın dördüncü cildi ile karşılaştırdığımızda birebir uyduğunu gördük. Nesih hatla yazılmış

olan bu nüsha 125 varaktan oluşmaktadır. Bu eser dördüncü cilt olarak belirtilmektedir. Milli Kütüphane’de araştırmalarım sırasında bu nüshanın diğer ciltlerini bulamadım. Kütüphane kayıtlarında bu nüshanın sadece dördüncü cildi yer almaktadır. Ancak daha sonraki zamanda Bursa Yazma Eserler Kütüphanesi’nde yaptığım çalışmalar sırasında kayıtlara girmeyen bir nüsha daha tespit ettim. İncelemesini yaptığım bu nüsha depoda görevli memur nezaretinde yaptığım tarama sonucunda tespit edilmiştir. Nüsha, Bursa Yazma Eserler Kütüphanesi Haraçcioğlu 142 numaraya kayıt edilmiştir.²³ Bu nüshayı incelediğimizde Milli Kütüphanede bulunan 06 Hk 1908 numaralı nüshanın üçüncü cildi olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda her iki nüshada yer alan Enfesü’l-Cevâhir ismine yer verilmiştir.

24

“El-cildü’ş-şâlişü min Tefsir-i **Enfesi’l-Cevâhir**.” BEYEK, Haraçcioğlu 142, vr. 1b

“El-cildü’r-rabi’u min Tefsir-i **Enfesi’l-Cevâhir**.” Milli Kütüphane, 06 Hk 1908, vr. 1b²⁵

Yukarda belirttiğimiz nüshalardan başka eserin isminin *Enfesü’l-Cevâhir*” olduğunu yazan nüshalar da vardır. Abdülbaki Çetin, sözünü ettiğimiz

²³ Bu nüsha hakkında ilerleyen günlerde yayınlamak üzere makale hazırlığım sürmektedir.

²⁴ Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Haraçcioğlu 142 numaralı nüsha.

²⁵ Bu ve benzeri isimlerden yola çıkarak eserin ismini “*Tefsir-i Enfesü’l-Cevâhir*” olarak belirtmek de mümkün görünmektedir.

makalede bunlara değinmiştir.²⁶ Biz çalışmamızda, daha önce yer verilmeyen nüshalardan örneklere değindik.

İsmail Hikmet Ertaylan, Ahmed-i Dâî'nin Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi olarak kabul ettiği Kütahya Molla Bey (şimdiki yeri, yukarda belirttiğimiz üzere, Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi 4286 numaradır. Dört cilt de bu numara altında toplanmıştır.) 4286-4289 numaradaki “*Enfesü'l-Cevâhir*” için “*eserin sonunda müstensih yine “Enfesü'l-Cevâhir” adını kullanmak hatasına düşmüştür. Enfesü'l-Cevâhir Musâ İznikî'nin Hâzin'den tercemesinin adı olduğu muhakkaktır. Bunu isbat eden, müellifin kendi el yazısı ile Umur Beğ'e ithafen yazmış olduğu nüshadır*”²⁷ der. Sözlerinde devam eden Ertaylan, “*daha birçok tefsir nüshalarına İbn Arabşah, Musa İznikî adları verildiği halde bunların Ahmed-i Dâî tefsiri nüshaları olduğu görülmektedir*” şeklinde belirtir. Bunu da eserde geçen “*dâî*” mahlasına bağlamaktadır. Ancak aşağıda İznikî'nin diğer eserlerinden vereceğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere İznikî de bu mahlası kullanmaktadır. Ve bunu hemen hemen bütün eserlerinde görmekteyiz. Ayrıca yukarda “*Enfesü'l-Cevâhir*” isminin geçtiği birbirinden farklı yerlerde ve zamanlarda istinsah edilmiş nüshalara baktığımızda bu kadar çok müstensih hatası olduğu düşünülemez. Müellifin kendi el yazısı olan nüshada da eserin isminin “*Enfesü'l-Cevâhir*” olduğu görülmektedir. Bu bakımdan eserin ismini “*Enfesü'l-Cevâhir*” olarak kabul etmek en doğrusudur.

İsmail Hikmet Ertaylan'nın bu eserin Ahmed-i Dâî'ye ait olduğunu ileri sürmesi birçok araştırmacı tarafından kabul görmüştür. Ertaylan'a göre tefsir tercümesinin Ahmed-i Dâî'ya aidiyeti içinde geçen “*dâî*” mahlaslarından anlaşılmaktadır. Ertaylan, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 1190 numarada yer alan nüsha hakkında şunları söylemektedir²⁸:

²⁶ Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 60 vd.

²⁷ İsmail Hikmet Ertaylan, **Türk Edebiyatı Örnekleri VII, Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952. s. 145-146 (Ertaylan, s. 146'da 1. dipnotta “Tefsire dâir çıkacak tedkiknâmede gösterilecektir.” diye belirtmektedir. Ancak araştırmalarım sonucu bu esere rastlamadım.)

²⁸ Enfesü'l-Cevâhir'in İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 8248 numara ile Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü 631 numarada kayıtlı nüshaların başına yer alan manzum kısım, Ahmed-i Dâî'ye atfedilerek bazı çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalar şunlardır: Mustafa Özkan, “**Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî mukaddimesi**”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXIX, İstanbul 2000, s. 177-188. ; Ayrıca bkz.: Abdurrahman Özkan, “**Ahmed-i Dâî'nin Tefsir Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri**”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 11, Konya 2002, s. 1-57.

“ *Bu nüsha Sahib Molla kitaplarındandır. Üzerinde “Ebu’l-Leyş tefsîri tercümesi” ve “El-cildi evvel, Tefsîr-i şerîf-i Ebü’l-Leyş” dedikten sonra da “Enfesü’l-Cevâhir” yazar ki yanlıştır. Tefsir, hakikatte Dâ’î’nin tefsiridir. Fakat ondan hiç bahsolunmamıştır. Sarîh surette kimseye izâfe edilmemiştir. Yalnız “Enfesü’l-Cevâhir” adı verildiğine göre Ebu’l- Fażl Mûsâ ibn-i elhac Hüseyn ibn-il İsâ el-İznîkî’nin Ebu Hâzin’in “Lübâb” adlı tefsirinden yapmış olduğu tercüme ile karıştırılmış olduğu anlaşılmaktadır.”²⁹*

Sözü edilen eseri incelediğimizde, bu nüshanın incelediğimiz nüsha ile birebir uyduğunu görülmektedir. Ertaylan, eserin içerisinde geçen “dâ’î” mahlası dolayısıyla Ahmed-i Dâ’î’ye ait olduğunu belirtir. Ancak Ahmed-i Dâ’î’ye atfettiği Kütahya nüshasını incelediğimizde de Ahmed-i Dâ’î’ye yönelik, eser içerisinde hiçbir kayda rastlayamayız. Ertaylan, İstanbul Üniversitesi’nde bulunan nüshanın sonunda yer alan temme kaydının da yanlış değerlendirme sonucu yazıldığını aktarır. Temme kaydı şu şekildedir:

“Temme cildü’l-evvel min tefsîr **Enfesü’l-Cevâhir** ve yetlühü ba‘de’l-cildi’ş-şânî min evveli sūrati’l-en‘ âmi temmet...”

Yukarda verdiğimiz kayıt, üzerinde çalıştığımız nüshanın sonunda da aynen yer almaktadır. Dolayısıyla bu kadar farklı nüshada aynı kaydın yer alması, yaptığımız nüsha karşılaştırmalarından da anladığımız kadarıyla, sadece bir yanlış kayıt edilmiş bir isim olarak düşünülmemelidir. Eserin ismi ve “dâ’î” mahlası hakkında yer alan görüşler, eserin yazarı hakkındaki görüşler Abdülbaki Çetin tarafından daha önce sözünü ettiğimiz makalede belirtildiği için tekrar değinmedik. Ancak Abdülnaki Çetin ve Ertaylan tarafından görülmeyen nüshalarda yer alan “Enfesü’l-Cevâhir” ismine yer verdik. Bütün bu araştırmalar sonucu eserin isminin Enfesü’l-Cevâhir olduğunu söyleyebiliriz.

3.2. ESERİN İZNİKİ’YE AİTLİĞİ

3.2.1. İznîkî’nin “Dâ’î” Mahlasının Yer Aldığı Diğer Eserleri:

Musa bin Hacı Hüseyn el-İznîkî’nin eserlerinde ismine sıfat olarak kullandığı ifadelerden birisi de duacı anlamına gelen “*dâ’î*” kelimesidir. Bu kelime daha çok bir mahlas olarak düşünülmüş ve bazı araştırmacılar tarafından “*Ahmed-i Dâ’î*”ye ait zannedilmiştir.³⁰ İznîkî’nin *Enfesü’l-Cevâhir* adlı eseri, *Tefsir-i Ebu’l-Leyş es-Semerkandî* adıyla da bilinmektedir ve bu eserde yer alan

²⁹ İsmail Hikmet Ertaylan, a.g.e., s. 141.

³⁰ İsmail Hikmet Ertaylan, **Türk Edebiyatı Örnekleri VII, Ahmed-i Dâ’î, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952, s. 141.

“ *dā‘ī* ” kelimesi sebebiyle *Ahmed-i Dā‘ī*’ye atfedilmiştir.³¹ Eserde yer alan “ *dā‘ī* ” kelimesi tek başına yer aldığı gibi, daha çok “ *fakir dā‘ī* ” şeklinde yer almaktadır. Biz bu kelime grubunun İznikî’nin diğer eserlerinde de yer aldığını tespit ettik. Hatta bu kelime İznikî’nin tam ismini söylediği eserlerinde de yer almaktadır. Şimdi sırasıyla mahlas olarak kabul edilen bu kelimenin bulunduğu bölümlere yer verelim:

3.2.1.1. “ Terceme-i Faşlu’l-Ĥiṭāb ” Eserinde:

“[4 a] Ammā Allahu Te‘ālā’ya ḥamd-i keşir kılduḡdan ōñra ve Resūl’e (2) (‘aleyhi’s-selām) ōlavāt-ı ‘aziz olduḡdan ōñra bu *dā‘ī fakir* ki **Ebu’l-Fazl Mūsā bin Ḥacı Ḥüseyn İznikî**’dür, (3) عفى عنهما و عن جميع المؤمنین . Bu kitāb-ı ōrif[i] (4) tercüme kılmaḡa bā‘iŝ ve *dā‘ī* ol oldu kim امير الامرا و ملجاء اصحاب اجود (5)

والكرم واحسن والشيم زادالله فضله وافضاله والحج في الدارين امال و حسن قاله و فعاله (6) Umur Beg Çelebi İbni Timutaŝ (Temurtaŝ) Paŝa tevki‘-i hümāyūn (7) irsāl idüp eyle iltimās kılmiŝlar kim ōyḡū’ŝ-ōyüḡ ezhedü’z-zühedā’ ve a‘lemü’l-‘ulemā’ (8) ōyḡ Muhammed Pārsā’nuñ (فو رالله مضجعه) te’lifi ki cem‘ itmiŝ ‘ulūm-ı ōri‘atdan ve beyān-ı ōriḡatdan (9) ōyle ki gerekdür baŝ itmiŝ ḡaḡīḡat gülistānından ‘andelib olup (10) ötmis anı bu Türkī lisān üzere tercüme kılavuz ki ‘umūma fāyide ola ve ōevābı ‘inda’l-lah (11) zāyid ola. Pes ol emre imtiŝāl gösterüp bu **efkaru’l-fuḡarā** daḡı Ḥaḡ Te‘ālā’dan (12) ‘avn u ‘ināyet ṡaleb idüp ve anuñ luṡfına ve iḡsānına iltimād kılup ve seyyidü’l-mürselinden (13) (‘a.m) ṡaleb-i himmet idüp ve ervāḡ-ı ōḡḡābiden istimdād dileyüp mezār-ı meŝāyḡ-ı kibārdan (14) naŝr ṡaleb idüp Ḥaḡ Te‘ālā’dan istiḡāre ve isti‘ānet kılduḡdan ōñra tekrār-ıla bu iŝe (15) iḡdām idüp ibtidā kılduḡ. ōol recā üzere ki ol *müciḡü’d-du‘ā Ra‘ūfu’r-Raḡīm naŝır-ı ‘aṡuf* (16) mu‘āvin olup bu **za‘if, naḡif** ḡulına ilḡām birle ṡariḡ-i ōevāb üzere ḡatmine (17) irgürüp ebter ḡomaya. (...)”³²

³¹ İsmail Hikmet Ertaylan, a.g.e., s. 146

Abdülkadir İnan, “Kur’an’ın Eski Türkçe ve Oḡuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar”, **Makaleler ve İncelemeler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, Cilt II, s. 146

³² Terceme-i Faşlu’l-Ĥiṭāb, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 1563, vr. 4a

Ayrıca Bkz.: Murat Küçük, **Terceme-i Faşlu’l Ĥiṭāb, Mūsā Hacı Ḥüseyn İznikî (Giriŝ-İnceleme-Metin-Dizin)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk

3.2.1.2. “ Terceme-i Hışnu'l-Hasîn Fî Minheci'd-dîn”Eserinde:

Mûsâ Hacı Hüseyin İznikî, sözünü ettiğimiz bu eserinde, kendi ismini eserin son kısımlarında zikretmiştir. Eserin baş kısmında yer alan manzum kısımda ise isminin yerine sıfat olarak kullandığı kelimeler göze çarpmaktadır. Bu beyitlere burada değinmek yerinde olacaktır. “Sebeb-i Tercüme-i Kitâb” bölümünde şu şekilde yer almaktadır:

[4 a]

- (1) Egerçi degüldi hâra hâlüme
Ki derc idedüm kâlini kâlîme
- (2) Velî yümniçün bu işi işledüm
Şeker ağacına ‘asel aşladum
- (3) Çü ol tûṭıyidi gıdâsı şeker
Za‘îf arucuk ṭab‘i bala çeker
- (4) Kimerse ki bulmaya ‘ıṭr-ı laṭîf
Gerek ola ‘aṭṭârile ol ḥarîf
- (5) Tâ anuñ koḫusından ala naşîb
Dimâğına ire bu ‘ıṭr-ı ‘acîb
- (6) Çü ol koḫulattı bu resme ṭibi
Kim ola şaça ‘ıṭrı bunuñ gibi
- (7) Velî bu za‘îf daḥı ḥaḫ fazlile
Diler ḥaṭṭ ide nev‘i ṭıb bezlile
- (8) Tâ taz‘îf olup koḫusu yayıla

Fağirler naşib alalar bayıla³³

Yukarda verdiğimiz örnek beyitlerde, özellikler yedinci beyitte, İznikî kendi ismi için kullandığı sıfatlara yer vermiştir. Bunu belirttiğinden sonra, İznikî'nin aynı eserde tam ismini belirttiği yere de temas edelim:

[160 b]

(1) Pes sa'âdeti olan bu mertebeye taleb kıılır kim varduçca ziyâde (2) ola. Anda ne naşş ola ne fenâ, ol âhîret mertebesidür (3) hâşıl olmaz illâ şol kim dünyada gendülere (4) 'âfiyet hâşıl kııldılar. Eger dilersenñ kim 'âfiyet nedür (5) bilesin dağı anuñ tãlibi olasın, bilgil bu 'âfiyet bābında söz (6) çok bu bir bağır-ı 'amîkdür kimse eknāfına irişmez. Ammā (7) bu **ađđaru'l-'ibād ve şalilü'z-zād fî-tarıķi'l-ma'ād Mūsā bin Hācı Hüseyin (8) bin İsā (ğafarallāhu 'anhum)** kim gendü şehirinde ğaribdür ve ađvālinde (9) mütehayyir keribdür ol bağirden ki 'âfiyet esrārlarıdır bir kaç (10) kađarāt tãlibler üzerine neş eylesün. Tā ki ol tayyānlara andan birez (11) şanmaklık gibi ola, hem bu kitāb-ı řerifüñ dağı hatmi bu kelām-ı (12) 'âfiyet üzere ola. Ümizdür kim buña muğtalı' olanlara (13) 'âfiyet hâşıl ola. (...)³⁴

Yukarda belirttiğimiz örnek metinde görüleceği üzere, İznikî kendisini “**fakir, zaif ve duaya muhtaç**” bir kul olarak nitelendirmektedir. Bu sebeple de bazı eserlerinde “**fakir dā'î**” sıfatı göze çarpmaktadır. Kullanılan bu ifade, eserlerinde kullandığı sıfatlarla da karşılaştırıldığında, bir mahlas olmaktan ziyade “ duacı kul, aciz, fakir duacı” anlamında bir mütevazılık anlayışının ifadesidir.

³³ Terceme-i Hışnu'l-Haşin Fî Minheci'd-din, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saib Efendi I/133, vr. 4a/1-8

Ayrıca Bkz.: Paşa Yavuzarslan, **Mūsā Bin Hācı Hüseyin İznikî, Terceme-i Hışnu'l-Haşin Fî Minheci'd-din (Giriş- İnceleme- Tankitli Metin- Dizin)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1993, s. 7-8.

³⁴ Terceme-i Hışnu'l-Haşin Fî Minheci'd-din, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saib Efendi I/133, vr. 160b/1-13

Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, nr. 626.

Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Bölümü, nr. 51

Ayrıca Bkz.: Paşa Yavuzarslan, a.g.e., s. 169.

3.2.1.3. “Münebbihü’r-Râkîdîn” Eserinde:

Mûsâ bin Hacı Hüseyin İznikî tarafından yazılan bir diğer eser de “Uyuyanları Uyandırıcı” anlamına gelen “ Münébbihü’r-Râkîdîn” adlı eserdir. İznikî bu eserinde de kendi ismini belirtmiştir. Eser üzerinde inceleme yaptığımızda, İznikî’nin “ fakir dâ’î ” sıfatını burada da kullandığını tespit ettik. Şimdi İznikî’nin kendi isminin ve kendisi için kullandığı sıfatların yer aldığı bölüme yer verelim:

“... (6) **dâ’î Mûsâ bin Hâcî Hüseyin** dağı ol iltimâs üzere bir kaç naşîhat yazdum. Velîkin (7) gâyetde vaqtum tarıdı ... (9) ... ve dağı bu kitâba Münébbihü’r-Râkîdîn deyü ad (10) virdüm”³⁵

“ du‘ â kılsa bî-şek bî-şüphe (21) Hâk Ta‘ âlâ anuñ du‘ âlarını kabûl édüp murâd-ı dünyevî ve murâd-ı uhrevî ki [312 a] vardur hâs kılvére fazlıyla ve keremiyle ki ol mucübü’d-da‘ vâtdur. (2) Şükr ü şenâ-yı bî-ğad ol pâzişâh hazretine olsun ki bu (3) **za‘îf, nahîf, günâh yükü altında béli şınmış kulma** kendünüñ fazlıyla (4) mu‘âvenet-i küllî kı lup bunuñ bigi kitâb-ı şerîf bunca letâyif u (5) deķâyıklarıla qalbine ilhâm édüp hatmine érişdüirdi. Ümîzdür ki (6) ‘âm luftından şol kimseleri ki buña müţâla‘ a kılar tevfiķ (7) refiķ kı lup anları bu fevâydilerle maħzûz olup naşîb almaqdan (8) maħrûm kılmaya. Ve recâ ol hazretten dağı budur kim bu **za‘îf sevâdü’l-** (9) **vech kulı ki Mûsâ İbni Hâcî Hüseyin İbni ‘İsâ** dur. (...)”³⁶

Münebbihü’r-Râkîdîn eserinin, Süleymaniye Kütüphanesi’nde üç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birisi Serez Bölümü 1583’te diğerleri de Nuruosmaniye Bölümü 2187 ve 2611’de kayıtlıdır. Aşağıda örnek aldığımız bölüm, her üç nüsha ile karşılaştırmalı olarak verilmektedir. “N” ile gösterdiğimiz Nuruosmaniye Bölümü 2187’de, “S” ile gösterdiğimiz ise Serez Bölümü’nde yer alan nüshalardır. Ayrıca bazı okunmayan veya eksik olan bölümler için Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye 2611’deki nüshadan bakarak eksikleri tamamladık. Her üç nüshada da aynı olan kısımları ise iki

³⁵ Münébbihü’r-Rakidîn, Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi M. Ozak I-408, vr. 1b/6-10

Ayrıca Bkz.: Paşa Yavuzarslan, **Münebbihü’r-Rakidîn I (Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin), II Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002, Cilt I, s. 17

³⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 2187/2611

Ayrıca Bkz.: Paşa Yavuzarslan, **Münebbihü’r-Râkîdîn (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Doktora Tezi), Ankara 1999, (Türk Dil Kurumu İstanbul 2002 I. Baskı)

nüşanın ismini vererek Nuruosmaniye Bölümü'ndekini esas aldık. Bu bölümleri önce Paşa Yavuzarslan'ın doktora çalışmasında tespit etmiştik. Daha sonra eserleri Süleymaniye Kütüphanesi'nde inceleme fırsatımız oldu. Paşa Yavuzarslan'ın tespitleriyle birlikte kendi tespitlerimizi de belirtecek olursak şu bilgilere ulaşırız:

“ [N,S 1 b] ... (18) ve dağı Hâk Te'âlâ hazretin şükr ü şenâyıla ve resûlini medh ü du'âyıla anduğumuzdan soñra (19) bilgil kim bu kitâb-ı şerîf düzmeklige bâ'îş ne oldu déyelüm andan maķşûda bünyâd édelüm. [N, 2 a] Zîrâ mü'ellif-i kitâba bu dağı şartdur. Sebeb-i tahriş-i te'lîf buyıdı kim ba'zı yârenler ki kıatumuzda (2) cem' olmuşlardı. İltimâs kıılup dédiler kim bize bir kitâb cem' édiverseñüz ve anda letâyif (3) ve ğarâyib sözler derc étseñüz. Çünkü 'Arabiden behremend degülüz bârî aña mü'tâla'a kıılup (4) müstefid olsavuz, inen cid édüp istid'â kııldılar. **Bu dâ'î** dağı ki **aķķaru'l-ibâd ve esvedü'l-vech** (5) **ve's-sevâd Mûsâ bin Hâcî Hüseyn bin 'İsâ**'dur. Ol iltimâsa icâbet kıılup nazâr dağı kııldı (6) gördi ki bu eslâf ki geldiler gitdiler her biri dünyada bir ad kıodılar 'ilm ü [S, 2 a] 'amele ictihâd kıılmağıla (7) tâ ol vaķtten kıyâmete deĝin ehl-i İslâm dilinde du'âyıla zıkr olunmağdan hâlî degüller. Ammâ (8) bu **bî-çâre** gördi kendüyi ki 'ilm ü 'amelden yaddur ve tariķ-i âhiretde bî-zâddur vardı şürü' édüp (9) bu kitâb-ı laţîfi derc édüp bir kaç naşâyihler kıaleme getürdi. Lîkin vaķt dağı tar idi ve (10) eşğâl-i keşîreye meşğulıdı ve feşâhat u belâğâyı dağı kelâmda terk eyledi. Şol ümîze kim her kimse (11) kim bu kitâba muţtali' ola ne kıadar kıalîlü'l-ilm dağı olursa müstefid olup kelâmınuñ fehvâsından (12) fehm eyleye bu **za'îf bendeye** du'â kııla **dâ'iler** keşîr ola. Şâyez ki bir vaķt-i (13) şerîfde vâķi' ola yahuz bir müstecâbü'd-da' ve olan du'âsına düş gelüp bu **bende-yi müznib** (14) mağfür ola. Zîrâ Hâk Te'âlâ'nuñ velîleri halk içinde gizlidür kimse bilmez. Pes (15) işbu nesnelar bâ'îş oldu kim bunu cem' eyledük ve **Münebbihü'r-Râkıdîn** ad vérdük ya'ni (16) **uyurları uyandırıcı**. Ve dağı tertîb kıılduķ bu kitâbı on dört bâb üzerine. (...)”³⁷

Yukarıda verilen örneklere ve sözünü ettiğimiz eserlerin devamına bakıldığında İznikî, eserlerinde “duacı” anlamında “dâ'î” kelimesini

³⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Bölümü, nr. 1583, vr. 1b-2a
Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü, nr. 2187/2611, vr. 1b-2a
Ayrıca Bkz.: Paşa Yavuzarslan, a.g.e., s. 1-2

kullanmaktadır. Kanaatimce bu kelime mahlas olarak kullanılmaktan ziyade mütevazı bir anlayışın geleneği ve terbiyesi olarak kullanılmıştır. Bu bakımdan *Enfesü'l-Cevâhir*'in bazı nüshalarında ki bu nüshalar *Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî* olarak da bilinmektedir, geçen “dâ'î” kelimesi ile eserin Ahmed-i Dâ'î'ye atfedilmesi yanlış bir değerlendirme olarak görülmektedir.

Hikmet Özdemir'e göre “ *bu fakîr dâ'î* ” tabiri İznikî tarafından çok sık kullanılan bir tabirdir. Özdemir şu şekilde belirtmektedir: “ ‘bu fakîr dâ'î’ tabiri onun [İznikî'nin] çok kullandığı bir tabirdir. Bu tabiri onun hemen her eserinde görmekteyiz. Tefsir nüshalarında da sık sık bu tabiri kullanması bu eserleri onun yazdığının isbatıdır.”³⁸ Özdemir, Ahmed-i Dâî ihtimaline değinmez ve İbn Arabşah üzerinde durmaktadır.

İznikî'nin *Münebbihü'r-Râkidî* adlı eserinde “bu dâ'î” kelimesi yine şu şekilde yer almaktadır:

“ **bu dâ'î** dağı ki ahşarü'l-ibâd ve esvedü'l-vech ve's-sevâd Mûsâ bin Hâcî Hüseyin 'Îsâ'dur ol iltimâsa icâbet kılup nazar dağı kıldı gördi (...)”³⁹

Araştırmalarım sırasında yukarıda belirttiğim eserleri görme fırsatım oldu. Burada yer verdiğim örnekleri okumalarım sırasında tespit etmiştim. Ancak daha sonra bu eserlerin akademik çalışma olarak ortaya konduğunu tespit ettim. Münebbihü'r-Râkidî'nin üzerinde, daha önce de bahsettiğimiz üzere, Paşa Yavuzarslan tarafından doktora çalışması yapılmıştır. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda 1999 yılında Prof. Dr. Hamza Zülfikar'ın danışmanlığında tamamlanan bu eser, 2002 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasında basılmıştır. Yukarıda yer verdiğim örneklerin okunuşları ve usul açısından ortaya konması esnasında sözünü ettiğimiz doktora tezinden faydalandım. Ancak okumalarım esnasında, ifadeleri daha anlaşılır kılmak için noktalama işaretlerini kullanmayı uygun gördüm.

³⁸ Hikmet Özdemir, *Mûsâ Hâcî Hüseyin el-İznikî, Hayatı ve Eserleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 1980, s. 79

³⁹ Paşa Yavuzarslan, *Mûsâ bin Hâcî Hüseyin İznikî: Münebbihü'r-râkidîn (Uyurları Uyandırucu)*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s.108

3.2.1.4. “Zādu’l-‘ibād” Eserinde:

Abdülbaki Çetin’in Hikmet Özdemir’den aktardığına göre “ *dā’ī*” kelimesi *Zādu’l-‘ibād* eserinde de geçmektedir.⁴⁰ Abdülbaki Çetin tarafından belirtilen bu bölümleri araştırmalarımız sırasında yerinde tespit etme fırsatımız oldu. Ayrıca, kimi yerde daha fazlasını tespit ettik. Kısaca bu bölümlere yer verecek olursak:

“ Pes **bu dā’ī** daḥī çün ‘ināyet-i Ḥaḫkıla bu kitāb-ı şerīfūñ tercemesine ‘azm kılduḫ ... Zādu’l-‘ibād diyü tesmiye kılduḫ.”⁴¹

“ ... emmā ba‘ dehū. Ya‘nī Allāhu Te‘ālā’ya ḥamd ü şenā kılduḫdan şoñra ve Resūlüne şalavāt ve taḥiyyātdan şoñra ve şaḫābe-i kirāmına du‘ādan şoñra bilesiz ki İmām Ebū Bekir İbni Muḫammed İbni’l Ḥüseyn-i Es-Setlānī el-Merendī (raḫmetu’l-lāhi ‘aleyhi) aḫsām-ı ed‘ıyyede sa‘y-i cemīl idüb bir kitāb te‘līf itmiş ki ol kitāb-ı şerīfe Necātü’z-Zākirin tesmiye kılmış. Lisān-ı ‘Acem üzere ḫaleme getürüb taḫdīr itmiş. Gereкли terkīb ve tertīb üzere vaz‘ itmiş. Ḥaḫ Te‘ālā sa‘yini meşḫūr idüb merḫum ve maḡfūr kılsuñ. Emmā e‘azzu’l-aḫsāb ve ekremu’l-ensāb ve meḫaru’ş-şebāb ve ma‘denu’l-aḫlāk ve’l-eltāf ve menbā’u’l-cūdi biḫusni’l-efşāf Muḫammed Bin İbraḫim Paşa Bin Ḥayreddin e‘lallāhu şe‘nehū eyle iltimās kıldı. **Bu ez‘afu’l ibād ve ḫalīlu’z-zād**⁴² Ebu’l Fazl **Mūsā bin Ḥacı Ḥüseyn el-‘İznikī**’dür. (...)⁴³

⁴⁰ Abdülbaki Çetin, “**Ebu’l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine**”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, Haziran 2007, s.76

⁴¹ Mūsā bin Ḥacı Ḥüseyn el-İznikī, **Zādu’l-‘ibād, Hamidiye 635**, vr. 2b/7-9 (H. Özdemir, a.g.e., s. 129’dan naklen)

Ayrıca Bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 76

⁴² İznikī, burada kendisi için kullandığı sıfatları BEYEK, Ulucami 435’te yer alan eserinde de kullanmıştır. İlerleyen sayfalarda bu konuya tekrar değineceğiz.

⁴³ Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 635, vr. 2a/3-9

Ayrıca bkz.: Hikmet Özdemir, a.g.e., s. 128

Hikmet Özdemir, “**XV. Asrın Başında Yazılmış Türkçe Bir Dini Eser Münebbihü’r-râkidin**”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 73, İstanbul Ağustos 1991, s. 173

Hacı Hüseyin el-İznikî, tercüme ve telif ettiği eserlerine mutlaka isim vermiştir. Bu eserlerin bazılarında kendi ismini çeşitli sıfatlarıyla birlikte belirtmiştir. Yukarıdaki örneklerden anladığımız üzere İznikî diğer eserlerinde de “dâ’î” kelimesini kullanmıştır. Bu kelimeyi Kur’an tercümesinin birçok nüshasında da görmekteyiz. Araştırmacılar tarafından, Kur’an tercümesi içerisinde geçen “bu dâ’î” ve “fakir dâ’î” kelimeleri sebebiyle Ahmed-i Dâ’î’ye atfedilmiştir.⁴⁴ Örneklerden de anladığımız üzere, bu yanlış bir değerlendirme olarak görülmektedir. Birçok araştırmacı sadece bir nüsha üzerinden çalışmış ve diğer nüshalar üzerinde ayrıntılı inceleme yapmadan bu kanaate varmıştır. Daha çok dayanak olarak İsmail Hikmet Ertaylan’ın görüşü gösterilmiştir. Hâlbuki İsmail Hikmet Ertaylan, eserin daha sonra ayrıntılı tetkik edilerek kime ait olduğu ortaya konacağını ve tefsirlere dair yazacağı tetkiknâmede gösterileceğini belirtir.⁴⁵ Bu konu birçok araştırmacı tarafından gözden kaçmıştır. Araştırmalarım sonucu, Ertaylan’ın daha sonra böyle bir yazı ortaya koyduğunu tespit edemedim.

Yasemin Özdemir, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde, Ahmed-i Dâ’î’ye atfederek, Prof. Dr. Orhan Bilgin’in elinde bulunan nüshanın 1a-44a varakları arasını yüksek lisan çalışması olarak hazırlamıştır. Araştırmalarım esnasında Yasemin Özdemir’in yüksek lisans tezini okuma imkânım oldu. Yasemin Özdemir, bu nüshanın daha sonra Prof. Dr. Orhan Bilgin tarafından Süleymaniye kütüphanesine bağışlandığını belirtmektedir.⁴⁶ Ancak sözü edilen bu nüshayı, numara kaydı verilmediği için, Süleymaniye Kütüphanesinde tespit edemedim. Yasemin Özdemir tarafından hazırlanan yüksek lisans çalışmasında esas aldığı nüshada⁴⁷ Yasin suresinin başında manzum bir mukaddime bulunmakta, mukaddimeyi “ *Sebeb-i Terceme-i Kitâb*” başlıklı mensur kısım takip etmektedir. Burada da “dâ’î” kelimesine rastlanmaktadır. Kısaca bu bölüme yer verelim:

⁴⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 75- 78.

Ayrıca bkz.: İsmail Hikmet Ertaylan, **Türk Edebiyatı Örnekleri VII, Ahmed-i Dâ’î, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952, s. 146.

⁴⁵ İsmail Hikmet Ertaylan, a.g.e., s. 146, 1. dipnot

⁴⁶ Yasemin Özdemir, **Ahmed-i Dâ’î: Tercüme-i Tefsir-i Ebû’l-Leys-i Semerkandî, [Yasin Suresi], (Giriş-Metin-Sözlük)**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2000, s. 7

⁴⁷ Ayrıca bu konuya Abdülbaki Çetin de temas etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 79

“ bu kitābı taṣnīf bu dürr-i laṭīfī cem^ç idüp terceme kıлмаğa sebep bu oldı kim ol ... Umur Beg bin Temürtaş ... eyle işâret kıldı **bu za^çif ve naḥīf dā^çī kula** ki ... **Bu dā^çī kul** anı Türki diline terceme kıla ... Egerçi **bu dā^çī** ‘aṭāyı ol mālīkū⁷-mülükden bulup ... şol ümīze kim bu dürr-i laṭīfe muṭṭalī^ç olanlar ... *bu bīçāre kulı* bir du^çâyıla añup Fatīḥa iḥsān ideler ... ”⁴⁸

Mūsā bin Hācī Hüseyin İznikī, eserlerinden de anlaşılacağı üzere, tevazu sahibi bir kimsedir. Kendisini hiç büyük görmemiş, eserlerinde hep Allah’tan yardım, evliyalardan himmet istemiş, istihare ve istişare sonucunda eserlerini yazmaya başlamıştır. Hikmet Özdemir, İznikī hakkında şunları söylemektedir: “İznikī, hemen bütün eserlerinde tevazu^çunu göstermektedir. Nefsini küçültücü ifadelerden adeta zevk almaktadır”.⁴⁹ Tevazu ifade edecek kelimelerin kullanılması kanaatimce bundan sadece zevk alındığı için değil; belki yetiştiği kültürün bir etkisi ve bir geleneğin devamı olarak değerlendirilmelidir.

3.2.1.5. Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 37486 Numaralı Nüshada

Üzerinde çalıştığımız Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 37486 numaralı nüshanın birçok yerinde “ dā^çī” ve “ bu fakīr dā^çī” kelimeleri yer almaktadır. Yukarda belirttiğimiz üzere, İznikī’nin diğer eserlerinde de bu kelime, kimi araştırmacılara göre bir mahlas olarak değerlendirilse de, aynen yer almaktadır. Şimdi üzerinde çalıştığımız nüshada “ dā^çī” kelimesinin geçtiği bazı örneklere yer verelim:

“Ammā **bu fakīr dā^çī** dir ki bunda bir su’āl daḥı vārid olur.”⁵⁰(...) “Ammā **bu fakīr dā^çī** eydür, Allahu a^ç lemdür, ammā ihtimāl var ki kelāmda taḳdīm-i te’ḥīr ola bu sibāk-ı nazm-ı kelāmda çün evvelā.”⁵¹(...) “Ammā **fakīr dā^çī** bir vechle istidlāl ider ki bu ḡaḍab Yehūde ve ḍalālet Naşārā’ya taḥṣīş olunduğı ḥikmet bu ola ki ḳavm-i Yehūd şerīrdür Naşārā’dan.”⁵²(...) “Cevāb **bu fakīr dā^çī** virür kim Allahu a^ç lemdür ammā bu bir kişiden du^çāsında cem^ç itdügi, biz diyü

⁴⁸ Yasemin Özdemir, a.g.e., s. 11

Ayrıca bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 76-77

⁴⁹ Hikmet Özdemir, a.g.e., s. 38

⁵⁰ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 37486, vr. 15 a

⁵¹ a.g.y., vr. 16 a

⁵² a.g.y., vr. 18b

söyledüğü, üç nesneye ihtimâl var.”⁵³(...) “Bu tefsîr ehli bu kadar dağı tefsîrinde bu fayidelere işâret kılmamışdır ammâ biz kelama getirüp bu fevâyideden birez tenbîh kılduk tâ bu ki muṭṭali‘ olanlar fayide tutup **bu fakîr dâ‘îye** bir du‘â hediye kılâ ki bu kitâb-ı şerîfî düzüp taştîr ve taḥrîr kılmakdan ulu maḫşûd oldur.”⁵⁴

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi İznikî, üzerinde çalıştığımız Kur’an tercümesinde de “dâ‘î” kelimesini kullanmıştır. Bu kullandığı kelime onun tefsir tercümesinin Ahmed-i Dâ‘î’ye atfedilmesine sebep olmuştur. Ancak bu, yukarıda diğer eserlerinden verdiğimiz örneklerden anlaşıldığı üzere, yanlış bir değerlendirmedir. Ayrıca aşağıda nüsha karşılaştırmalarından vereceğimiz örneklerle, bu daha açık bir şekilde görülmektedir. İznikî, üzerinde çalıştığımız nüshanın bazı bölümlerinde sadece “fakîr” kelimesini kullanmıştır. Şimdi kısaca bu bölümlere örnek verelim:

“Cevâb eyle girü **bu fakîr** virür ki Allahu ‘alemdür ammâ vech-i muṭâbaḫat budur kim çün Allah Te‘âlâ evvelâ kendüye şükre tenbîh (8) kıldı ve kendünüñ şıfatı rubûbiyyetin beyân kıldı ki cemî‘-i ‘âlem anuñ perverdesidür, mürebbi‘i Ḥaḫ olmışdır.”⁵⁵(...) “Eger su‘âl idüp dirlerse ki “İy **fakîr-i bi-zâr** (4) bu mürîd ḫaḫında bu tafşîl ki kılduñ ḫoş, muvâfiḫ müselleḫ tutduk tâ “yevmi‘d-dîne” varınca ammâ (5) andan aşağısında bu lafz-ı cem‘le du‘â ve niyâz kılduğı bu mürîde nice rast gelür ki “na‘budu” ve “nesta‘înü” (6) ve “ihdinâ” kendü birken.”⁵⁶(...) “Ammâ **bu fakîr** dağı didi kim bu cevâb kim didiler cevâb kat‘î degül.”⁵⁷(...) “Ve **bu fakîr** eydür kim bu lafz-ı Rabb bunda bir daḫiḫ ma‘niye dağı delâlet (2) ider “ke‘ennehü” Ḥaḫ Te‘âlâ bu lafz-ıla aña işâret kıldı kim mecmû‘-ı rızḫa muḫtâc yaradılanlaruñ rezzâḫı (3) oldur.”⁵⁸(...)

İznikî’nin kimi yerlerde sadece “fakîr” kelimesini kullanması özellikle üzerinde durulması gereken bir konudur. Kelimenin anlamına ve metin içerisinde kullanılan bölümlere baktığımızda, bu kelimenin mütevâzî bir

⁵³ a.g.y., vr. 17b

⁵⁴ a.g.y., vr. 10a

⁵⁵ a.g.y., vr. 15a

⁵⁶ a.g.y., vr. 17b

⁵⁷ a.g.y., vr. 12b

⁵⁸ a.g.y., vr. 13a

anlayışın göstergesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kelimeyi “dā’î” kelimesiyle birlikte kullandığı da görülmektedir. Kanaatimce, İznikî “dā’î” kelimesini de “duacı” anlamında kullanmaktadır. Bu kelimeyi bir mahlas olarak kullanmamıştır. Ayrıca “dā’î” kelimesinden dolayı bunun Ahmed-i Dā’î’ye ait bir mahlas olduğunu da düşünmek yanlış bir değerlendirmedir.

İznikî’nin diğer eserlerine baktığımızda şu sıfatları kullandığı görülmektedir: “ bu dā’î fakîr,⁵⁹bu efkaru’l-fukarâ,⁶⁰bu za’if du’âcîdan,⁶¹bu ahkaru’l-‘ibâd ve kalîlu’z-zâd ilâ tarîku’l-ma’âd,⁶²abde’l-fakîr,⁶³bu dā’î daği ahkaru’l-‘ibad ve esvedü’l-vechi ve’s-sivâd,⁶⁴bu ez’afu’l-‘ibad ve kalîlu’z-zâd⁶⁵...”

4. NÜSHA KARŞILAŞTIRMASI

4.1.1. Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi’nde Bulunan Nüshalar

Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi (BEYEK), nadir eserler bölümünde incelemelerim sonucu iki nüshaya rastladım. Bu nüshalar daha önceki araştırmacılar tarafından da tespit edilmiş fakat ayrıntılı incelemesi yapılmamıştır.⁶⁶Hikmet Özdemir, BEYEK’te bulunan “Ulucami 435 ve Ulucami 436” numaralı eserleri incelemiş ve bu iki eserin aynı müellif tarafından yazıldığını belirtmektedir. Ayrıca bu iki eserin birbirinin devamı niteliğinde olduğu kanaatindedir.⁶⁷Abdülbaki Çetin, bu iki nüshayı karşılaştırmış ve iki eserin aynı müellif elinden çıkmış farklı eserler olarak

⁵⁹ Tercüme-i Faşlu’l-Ĥitâb, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, nr. 1563, vr. 4a

⁶⁰ Aynı eser, vr. 13a

⁶¹ Kışaşı’l-Enbiyâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat Bölümü, nr. 431, vr. 1a

⁶² Hısnu’l-Ĥasîn fî Menhecî’d-dîn, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 626, vr. 212a

⁶³ Kitâbü’l-Mi’râc, Cebeci İl Halk Kütüphanesi, nr. 1054, vr. 1a

⁶⁴ Münebbihür’r-Râkıdîn, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü, nr. 2187, vr. 1a

⁶⁵ Zâdü’l-‘İbâd, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 635, vr. 1a
Ayrıca sözünü ettiğimiz sıfatlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Hikmet Özdemir, a.g.e., s. 39

⁶⁶ Hikmet Özdemir, a.g.e., s.102.

Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 60-75.

⁶⁷ Hikmet Özdemir, a.g.e., s. 102-105.

değerlendirilmesi gerektiği kanaatindedir.⁶⁸Aşağıda yer verdiğimiz tablo Abdülbaki Çetin tarafından da belirtilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere her iki ciltte de ortak bölümler bulunmaktadır. Bu ortak kısımları karşılaştırdığımızda iki eserin birbirinden farklı olduğunu görmekteyiz. Biz de burada, Çetin'in yer vermiş olduğu bölümlerden ve kendi tespitlerimizden kısaca bahsetmek istiyoruz. Ayrıca birinci cilt olarak değerlendirilen "Ulucami 435" numaradaki eserin bizim üzerinde çalıştığımız nüsha ile de aynı olmadığını, bazı bölümlerinin karşılaştırmasına burada yer vererek, belirtmek istiyoruz.

Ulucami 435 [Başı:3/92-Sonu: 11/123]		Ulucami 436 [Başı:6/1-Sonu:18/26]	
Sure nr.	Sure adı	Sure nr.	Sure adı
3	Âl-i İmran 92. ayetten itibaren		
4	Nisâ		
5	Mâide		
6	En'âm	6	En'âm 1. ayetten itibaren
7	A'râf	7	A'râf
8	Enfâl	8	Enfâl
9	Tevbe	9	Tevbe
10	Yûnus	10	Yûnus
11	Hûd suresi sonuna kadar.	11	Hûd
		12	Yûsuf
		13	Ra'd
		14	İbrâhîm
		15	Hicr
		16	İsrâ

⁶⁸ Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 67.

	17	Nahl
	18	Kehf suresi 26. ayete kadar.

4.1.1.1. Ulu Cami nr. 436

Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi Ulucami 436'da bulunan bu nüsha 1955'ten sonra bu Ulucami Kütüphanesi'nden alınarak buraya getirilmiştir. Abdülbaki Çetin'in belirttiğine göre bazı araştırmacılar bu nüshanın Ankara'ya götürüldüğünü belirtmektedir.⁶⁹ Bunlardan birisi de Alman araştırmacı Schacht'tır. Kütüphanede bulunan eserler ve kütüphane binası araştırmam esnasında tamir edilmekteydi. Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürü Ahmet Gedik'in özel izni ve kütüphane görevlisi Derya Efe'nin ilgi ve alakası sonucu eseri görme ve CD'sini alma imkânım oldu.

Kütüphane kayıtlarında eserin müellif hattı olduğu belirtilmektedir. Bu konu bütün araştırmacılar tarafından da ittifakla belirtilmiştir. Eser, 274x180-190x125 mm ölçülerinde olup I+329+I varaktır. Her bir sayfada 19 satır bulunmaktadır. Mütercimim nesih harekeli hattıyla yazılmıştır. Deri cilt, kısmen yıpranmış, tamir görmüş, aharlı kâğıttır. Sure başlıkları ve ayetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Eserin ön kısmında, sağ üst köşede eski harflerle kütüphane kayıt numarası olarak “ *Ulucami 436* ” yanında ise yine eski harflerle eserin adı olarak, bir araştırmacı veya kütüphane görevlilerince yazılmış, Arap harfli “ *Tercüme-i Tefsîr-i Lübâb el-müsemmâ bi-Enfesi'l-Cevâhir* ” yazısı yer alır.⁷⁰ Bu yazı, Ulucami 435 numarada yazılı yazmanın 1a yüzünde de bulunmaktadır. Abdülbaki Çetin'e göre ve bizim de incelemelerimizden edindiğimiz kanaatce, aynı kalemden çıkmıştır. Burada *Tefsîr-i Enfesi'l-Cevâhir* yazmaktadır. Daha sonra bu kayıt kütüphane kayıtlarına geçmiştir.⁷¹ Şimdilerde ise bu hatanın

⁶⁹ Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 64.

⁷⁰ Abdülbaki Çetin, a.g.m. s. 64, 55. dipnotta şunları belirtir: “Günümüzde kullanılmayan bu eski numaraların da birbirini takip etmesi herhalde bu iki nüshanın (Ulucami 435 ve Ulucami 436) aynı eserin birbirini takip eden ciltleri olarak değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır.” Ancak her iki eserin aynı olduğu görüşünün, yapılan karşılaştırmalar sonucu, yanlış olduğu ortaya çıkmıştır.

⁷¹ Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 64., 54. dipnotta şunlara yer vermektedir: “Yazı ve mürekkepten yeni olduğu anlaşılan bu yazı muhtemelen kütüphane kayıtlarını düzenleyenlere ya da yazmayı inceleyenlerden birine aittir. Schacht'ın Ankara'ya götürüldüğü için göremediğini; ancak kayıtlara göre “Tercümetü Tefsîri'l-Lübâb el-müsemmâtü bi-Enfesi'l-cevâhir li-Müsâ b. Hüseyin b. İsâ el-İznîkî” (Schacht, a.g.m.

farkına varılmış ve düzeltilmiştir. Orta kısımda silinmiş bir rakam bulunmaktadır. Tamirden sonra bunun üstü beyaz bir kâğıt ile kapatılmıştır. Işığa doğru tutulduğunda fark edilmekte ancak okunamamaktadır. Ia'da ise yine üstü çizilerek iptal edilmiş Arap harfli, kırmızı mürekkeple yazılmış “*numro 143*”, altında ise okunamayacak kadar karalanmış taksimli bir numara yer almaktadır. Onun altında üzeri çizilerek iptal edilmiş 177 rakamı bulunmaktadır. Abdülbaki Çetin, bu rakamın Schacht'ın vermiş olduğu numara olduğunu belirtmektedir.⁷² Sayfanın altında bugün kullanılan künye bilgileri basılmıştır. Bursa Genel Kitaplığı kaşesinde şu bilgiler yer almaktadır.

Ib'de Umur Bey b. Timurtaş Paşa'nın vakfiyesi yer almaktadır. Timurtaş Paşa tarafından Ulucami Kütüphanesine vakfedilen “*altmış pâre*” kitabın ismi yer alır.⁷³

[1 a]

El-cildü's-ş-şānī min **Tefsiri Enfesi'l-Cevâhir**. *Ellefehū ve reccemehū* Ebu'l-Faẓl Mūsā bin Hâcî Hüseyn el-İzniķī 'ufiye 'anhumā” (Bu kaydın altında Umur Bey'e ait 857/1453 tarihli vakfiyesi yer almaktadır.)

Temme kaydı:

“ Temme'l-cildü's-ş-şānī min tefsiri kitābi **Enfesi'l-Cevâhir**. *Ellefehū* el-'abdü'l-faķr Ebu'l-Faẓl Mūsā bin Hâcî Hüseyn bin 'İsâ el-'İzniķī 'afa'l-lāhu 'anhüm ve li-cemī'i'l-mü'minīne ve'l-mü'mināt. Ve yetlühü ba'dehü el-cildü's-ş-şānī bi 'avni'l-lāhi 'afvü'l-ġaffār ve huve erĥamü'r-rāĥimīn.”⁷⁴

Şimdi eserden bazı bölümlere karşılaştırma amacıyla yer verelim:

[1 b]

(1) *Suretü'l-En 'ān, Mekkiyyetün ve hiye mi'etü ve ĥamsetün ve sittine āyetin*. (2) “*Bismi'l-lāhi 'r-raĥmāni 'r-raĥīm*.”. (3) “ *Elĥamduli'l-lahi'l-lezī ĥaleķa's-semāvāti ve'l-arzi ve ce'ale'z-zulümāti ve'n-nür şümme(4)'l-lezīne*

(1927), sütun 749, 2. dipnot) şeklinde verdiği bilgi de bu kayıtle örtüşüyor. Bu da kayıt/künye tespiti esnasında varılan bu yargının yazmanın bu varağına da kaydedildiği ya da yazmanın bu varağındaki kaydın Ulucami Ktp. kayıtlarına geçirildiği ihtimalini akla getiriyor.”

⁷² Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 64.

⁷³ Bu vakfiye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Murat Yüksel, “ **Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları**”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 31, İstanbul, Ağustos 1984, s. 134-147.

⁷⁴ Eser hakkında yapılan tespitler için bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 65 vd.

keferū bi-Rabbihim ya‘ dilūn”⁷⁵ İbn-i ‘ Abbas (radıya’l-lahu ‘ anh) buyurur ki: “ Sūre-yi En‘ām (5) külli Mekke’de indürilmişdür. İllā altı āyet Medīne’de indürilmişdür. Ancak üç āyet biribiri (6) yelisinde⁷⁶ “ *Vemā kader va ‘l-lahu haḫ kadire*”⁷⁷. Tamām bu üç āyet Yehūdilerūn kelāmın redd itmeg-içündür. (7) Ve daḫı “*Ḳul te‘ālev*”⁷⁸ āyeti, “*Le‘allekūm te‘t-teḫūn*”⁷⁹a varınca, bulardan artuḡı külli Mekki’dür. Cümle bir (8) gice içinde, bir def‘ada indi. Yitmiş biñ firişte bilesinde avaz getürüb tesbīḫ u taḫmīd (9) iderlerdi. Resūl (‘ aleyhi’s-selām), anı işidüb ta‘zīm yöninde yüz yire koyup Haḫ Te‘ālā’ya secde (10) kıldı ve çok ḫamd ü şenā kıldı. Çün bu ta‘zīmle bu sūre-yi mübārek indürildi. Resūl (11) (‘ a.l.m) fi’l-hāl ol gicede kātib kıgırub küllī yazdı ki bu yüz altmış biş āyetdür. Ekşerī (12) müşrikler üzerine ḫuccetdür. Ve kelimesi üç biñ elli ikidür. Ve daḫı on iki biñ dört (13) yüz ḫarfdür. Rivāyetdür Resūl’den (‘ a.l.m) ki ol buyurdi: “Her kimise kim sūre-yi En‘ām evvelinde (14) üç āyet oḡısa, “*Māteksibūn*”⁸⁰a varınca, Allah Te‘ālā aña kırık firişte müvekkel kıılır, tā (15) kıyāmete degin kendülerūn ‘ibādetince aña ‘ibādet yazarlar. Ve daḫı yidinci gökden Haḫ Te‘ālā (16) bir firişte gönderür, elinde demürden çomaḡı var. Kaçan şeytān dilese ki anuñ göñline (17) vesvese bıraḡa, ol melek anı bir kez urur, görürüb atar. Ol kişiyl[e] şeytān a[rasınd]a (18) yitmiş ḫicāb olur. Ve daḫı kıyāmet güninde Haḫ Te‘ālā aña diye ki: “ Yüri, rāḫat ol benüm (19) kenefümde, benüm cennetüm yimişlerden yi ve kevşer şuyundan iç ve selsebil suyuyla ḡısl [2 a] (1) eyle. Sen benüm ḫulumsın, ben senūñ rabbuñam. Ve daḫı Ubeyy bin Ḳa‘b’dan [Ubeyyi’bn-i Ḳa‘b’dan] rivāyetdür ki Resūl (2) (‘ a.l.m) buyurdi: “ Her kim sūre-yi En‘ām oḡısa Allāhu Te‘ālā ‘azemetiyle aña şalavāt getürür.” (3) Ya‘nī rahmetini anuñ üzere neşir ider. Ol yitmiş biñ ferişte ki sūreyile indi, anuñçün (4) Allāhu Te‘ālā’dan ma‘firedilerler gice vü gündüz sūre-yi En‘ām’uñ āyetleri şaḡışınca. (5) Çün bu şevābları bildūñ gel bu kez bunu bil kim bu sūrenūñ evvelini şükür lafzıla (6) binā kılıub “*Elḫamdüli’l-lah*”⁸¹ didi,

⁷⁵ 6/1

⁷⁶ Abdülbaki Çetin, bu kelimeyi “bilisinde” şeklinde okumuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülbaki Çetin, “**Ebu’l-Leyl Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine**”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, Haziran 2007

⁷⁷ 6/91

⁷⁸ 6/151

⁷⁹ 6/153

⁸⁰ 6/2

⁸¹ 6/1

aña işâret kıldı ki bu sûre-yi indürdigi kıllara key⁸² (7) ulu ni‘metdür ki okıyana bu deñlü şevâb ve mertebe hâşıl olur. Bes bu ni‘met-i ‘azîme (8) üzere kıllara vâcib oldı ki aña hamd ideler. Bes⁸³ ol hamdi ibtidâ kıldı kendü zâtına (9) tâ kıllar dañı ol ta‘lîm üzre ibtidâ-yi sûrede Allâh’a hamd kıllalar. Ol kıra’atıyla hâşıl (10) olan şevâb ni‘metleri üzere ki sebep-i sa‘âdetdür. Bundan şoñra ol ni‘met kimdendür (11) ve hamd kime lâyıkdur anı bildürüb buyurdı ki ol hamda lâyıq olan ol Allâh’dur ki (12) yirleri yaratdı tağlarıyla ve ağaçlarıyla ve yazıları ve deñizleriyle ve içinde envâ‘-ı me‘âdinleriyle. (13) Bu kıllar meşâliçün altundan gümüşden ve bakırdan demürden ve jiveden ve deñiz (14) ler içinde incüden ve cevâhirden dañı ne ki bulara beñzer var. Ve dañı gökleri yaratdı (15) ayile gü[n] ve yılduzlarla anı müzeyyen kıldı. Gıceyi aya musahhar kılub gündüzi güneşe (16) musahhar kıldı. Her gökde bir felek yaradub her birine bir yılduz yaradub anda maķâm virdi. (17) Ve rüzgâruñ [ahvâlî]⁸⁴ tağayyurât üzere olmaķlığın anlaruñ seyrine müte‘allık kıldı hisâbı (18) ma‘lûm-ıla ki [a]ndan ziyâde ve naķş olmayâ cihân içinde olan umûr vaķtlu ve vaķtiyle mazbûť (19) ola, hâlel vâķi‘ olmaya tâ ki kıllar fâriğ olub umûr-ı ‘ibâdete meşğûl olalar. Zîrâ [2 b]

4.1.1.2. Ulucami nr.: 435

Eseri incelediğimizde, kütüphane kayıtlarından da anlaşılacağı üzere, 271x180 mm en ve 194x117 boy olmak üzere 381 varaktan oluşmaktadır. Her bir sayfada 19 satır harekeli nesih ile yazılmıştır. Bu nüshanın müellif hattı olduğu bilinmektedir.⁸⁵ Kütüphane kayıtlarında da bu eserin müellif hattı olduğu bildirilmektedir. Eser, kahverengi deri ciltli, şemseli, aharlı kâğıttandır. Sure başlıkları ve ayetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Araştırmamız sırasında, Bursa’da eser tamir görmekteydi. Eseri görmemize izin verilmemişti; ancak İl Kültür Müdürü’nün özel izni ile eseri görme fırsatım oldu. Eserin bir kısmını CD halinde alabildim. Böylece ayrıntılı inceleme fırsatını buldum.

⁸² Bu kelime “gey” şeklinde de okunabilir.

⁸³ “Pes” şeklinde okumak da mümkündür. Ancak metinde (بس) şeklinde yazılmıştır.

⁸⁴ Bu kısmı kurt yemiş, harflerin sadece bir kısmı var, bu sebeple diğer nüshalardan tamamladık.

⁸⁵ Bkz.: Hikmet Özdemir, a.g.e., s. 12.

Ayrıca bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 63.

1a'da sayfanın üst kısmında üzeri çizilerek iptal edilmiş yazmanın Arap harfli eski kayıt numarası yer almaktadır. “*numro 142*” yazan bu bölüm oldukça belirsizleşmiştir. Sağ üst köşede bugünkü numarası olan 435 rakamı yer almaktadır. Hemen onun altında, muhtemelen kütüphane personeli veya bir araştırmacı tarafından Arap harfleriyle yazılmış, *Tefsîrû Enfesi'l-Cevâhir* yazısı yer almaktadır. Bu kayıt birinci cilt ve ikinci cildin karşılaştırmasını yaptığımızda ve ferağ kaydını incelediğimizde görüleceği üzere yanlış bir değerlendirmedir.⁸⁶ Eserde, bu el yazısının altında Kütüphane etiketi yer almaktadır. Günümüz alfabesiyle, “*Bursa Genel Kitaplığı, Kısım: Ulucami, Tasnif N:-, Kayıt No: 435*” kaydı yer almaktadır. Sözünü ettiğimiz etiketin altında Umur Bey'in 853/1449 tarihli vakfiyesi bulunmaktadır.⁸⁷

Ferağ kaydı:

“ Elḥamdüli'l-lâhi ‘alâ in‘âmihi ve iḥsânihi ve ca‘ale lî ‘alâ itmânihi. Kad vaḳa‘al-ferâḡu min tercemeti hâze'l-kitâb el- müsemmä et-Tefsîrû'l-Lübâb min lisâni'l-‘Arab ‘alâ lisâni't-Türkî, ‘alâ yedi'l-mütercimi'l-mü‘ellifi'l-lezî hüve **efkaru'l-‘ibâd** ve **ḳalîlü'z-zâd**⁸⁸ min ‘ilmi ve'l-‘amel ve ezâ‘e ‘ömrehü fî ṭüli'l-emel **Ebû'l-Fazl Mûsâ bin Ḥâcî Ḥüseyn bin ‘İsâ el-İznîkî**, ‘afa'l-lâhü ‘anhüm ve li-cemî‘i'l-mü‘minîne ve'l-mü‘minât, fî evâhiri şehri rebî‘ü'l-âḡir bi-fazlihi'l-ḳâdir fî yevmi'l-aḡad vaḳti'd-ḡühâ ‘inde vuṣûli târiḡi'l-hicriyyi ilâ **semâne ve ḡelâsîne ve semâne mi’e**⁸⁹. El-ḡamdüli'l-lâhi ... ve naṣara ‘abdehü ‘alâ itmâmi hâza'l-kitâbi'l-mübâreki. İnnehü veliyyün... Ve hüve erḡamu'r-râḡimin.

⁸⁶ Bu kaydın yanlış bir değerlendirme olduğu hakkında ayrıntılı deliller için bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 60-74.

⁸⁷ Bu vakfiye için bkz.: Murat Yüksel, “**Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları**”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 31, İstanbul, Ağustos 1984, s. 141-142.

⁸⁸ İznîkî, *Zâdü'l-‘İbâd* ve *Kıyasu'l-enbiyâ* tercümesi eserinde de bu ve benzeri sıfatları kendisi için kullanmıştır: “*bu ez‘afu'l-‘ibâd ve kalîlü'z-zâd Ebû'l-Fazl Mûsâ bin Ḥâcî Ḥüseyn'den ki İznîkî'dür.*”(Zâdü'l-‘İbâd, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 635, vr. 2a/8-9). “*bu za‘îf du‘âcından ki ahkaru'l-‘ibâd ve ḳalîlü'z-zâddur.*” (Kıyasu'l-enbiyâ tercümesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Sazelli Bölümü, nr. 126, H. Özdemir, a.g.e., s.111'den naklen).

Hikmet Özdemir, a.g.e., s. 128; a.mlf., a.g.m., s. 173

Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 63, 52. dipnot

⁸⁹ 25 Rebiyülahir 838, Pazar/ 28 Kasım 1434, Pazar

İncelemiş olduğumuz bu nüsha aşağıda tablo halinde de belirttiğimiz üzere ‘Âl-i ‘İmrân suresinin 92. ayetiyle başlar Hüd suresinin sonuna kadar devam eder. Şimdi karşılaştırma yapmak için bu nüshadan bazı örnekler verelim:

- **Âl-i İmrân Sûresi, 92. ayetten itibaren:**

[1 b] (1) “*Bismi ’l-lâhî ’r-rahmâni ’r-rahîm.*”.(2) “*Len tenâlu’l-bi’r-re hattâ tunfikû mimmâ tuhibbûne*”⁹⁰. İşaret bu âyet taḥkîkinde budur kim (3) “ Siz ol bârrek⁹¹ (?) ki Ḥaḡ Te‘âlâ’dur, “birr⁹²”inile (?) iḥsânına ulaşmazsınız tâ ol sevdüğünüz (4) nesne ki nefsuñüzdür, anuñ yolına infâḡ itmeyince. Zîrâ ḥalḡa dükelinden sevgülü kendü⁹³ (5) nefsleridir. “ *Vemâ tunfikû min şey’in fe inna’l-lahe bihi’ alîm*”⁹⁴. Ya‘nî her nesne ki nefsuñüzden Allâhu Te‘âlâ (6) rızâsıçün infâḡ idesiz. Be-dürüstî Ḥaḡ Te‘âlâ anı bilir, siz ne ḡadar anuñ yolında olasız (7) ol daḡı sizi ol ḡadar rızâsı içinde tutar. Zîrâ her kimüñ ki sa‘yi Allâh-içün ola Ḥaḡ (8) Te‘âlâ’nuñ daḡı rahmeti ve rızâsı anuñ-içün olur. Şol kelebeḡüñ (?) ki kendüyi⁹⁵ oda urur, (9) kendüyi⁹⁶ ol oda urduḡı ḡadar ol şu‘leden ḡazz alur, fehmi-ile te‘essül (?) it añlıyasın. (10) Andan ḡankı ta‘âm ḡalâl-ıdı Benî İsrâ’il üzere andan ḡaber virüb buyurdu ki “ *Küllü’t-ḡa‘âmi* (11) *kâne ḡillen li-benî İsrâ’île illâ mâ ḡarrame İsrâ’îlu ‘alâ nefsihi’ min ḡabli en tunezzele’t-tevrâtu ḡul* (12) *fe’tü bi’t-tevrâti fetlû he in kuntum ḡadıḡîne.*”⁹⁷ İşaret bu âyetler taḥkîkinde budur ki (13) “ Be-dürüstî Allâhu Te‘âlâ bu ḡalḡı üç şınıf üzere yaratdı. Bir şınıfı andan melek-i ruḡânî (14) dür ki ‘ılvîdür ve laḡîf ü nurânî’dür. ‘Anlaruñ ḡıdâların kendü cinslerinden ḡıldı ki zıkr (15) ’dür; anları ‘ibâdet-içün yaratdı. Ve bir şınıfı daḡı anlardan ḡayvân-ı cismânîdür ki sıflîdür(?), (16) keşîf-i zılmânîdür. Anlaruñ ḡıdâsın daḡı kendü cinslerinden ḡıldı ki ta‘âmdur; buları daḡı (17) ‘ibret-içün ve ḡıdmetiçün yaratdı. Ve bir şınıfı daḡı bulardan insândur ki terkîb olunmuş (18) dur, melek-i ruḡânîden ve ḡayvân-ı cismânîden. Bularuñ daḡı ḡıdâların kendü cinslerinden

⁹⁰ 3/92: “ Sevdığınız şeylerden (Allah yolunda) sadaka vermedikçe asla ‘iyi’ye (hayra, takvâya, Allah’ın rızasına) erişemezsiniz. Her ne sarf ederseniz, şüphesiz Allah onu hakkıyla bilen (ve onun mükâfatını veren)dir. [krş. 2/177]

⁹¹ “bârek” yüce, ulu anlamındadır. “bâreke’allah” Allah mübarek etsin, anlamındadır.

⁹² Arapça “iyi” anlamına gelmektedir.

⁹³ Bu kelimeyi “gendü” şeklinde de okumak mümkündür.

⁹⁴ 3/92

⁹⁵ Bu kelimeyi “gendüyi” şeklinde de okumak mümkündür.

⁹⁶ “gendüyi” şeklinde de okumak mümkündür.

⁹⁷ 3/93

kıldı. (19) Rūhānīlerinūñ ğıdāları zıkrdür ve cismānīlerinūñ ğıdāları ta‘āmdur; buları daħı [2 a] (1) ‘ibādet-içün ve ma‘rifet-içün ve ħilāfet-içün yaratdı. Bular daħı üç sınıf üzeredir: Bir sınıf (2) kendü nefslere zālimlerdür. Bular olardur ki ħayvāniyyetleri rūhānīleri üzere ğālib oldı. (3) Ğınā-i cismānīsinde mubālağa kıldı ve ğıdā-i rūhānīde taqşır kıldı tā ki rūhī (4) ğıdāsın bulamayub öldi, nefsu anuñ üzerine musevni oldı. Bular şol sınıf (?) ve eşek (?) gibi (5) oldılar belki daħı azğun. Ve bir sınıf bulardan muqteşid oldılar. Bular oldur ki (6) rūhāniyyetleri ħayvāniyyetleri birle musāvī oldı, kāh rūhānī ğıdāsın alub (7) zikre meşğul oldı anuñ-ıla āħiretin ma‘mūr kıldı kāh ğıdā‘i cismānīsın alub (8) ta‘ām yidi, meşālīh-i dünyāsın başarmāğıçun ki anuñ-ıla rūhāniyesine kuvvet bula. Ve bir (9) sınıf bulardan sâbıkklar oldılar. Bular daħı olardur ki rūhāniyyetleri ħayvāniyyet (10) leri üzere ğālib oldı, ğıdā-yı rūhāniyyede mubālağa kılib ki zıkrdür ğıdā-yı ħayvāniyyede (11) taqşır kıldı ki ta‘āmdur; tā ki nefsu esiri olub öldi. Rūh anuñ üzere kavī oldı. (12) Yaradılmışuñ yigregi bular oldı, külli ta‘ām bulara ħelāl olmışken ħayvāna ħelāl (13) olduğınlayın bu insān-ı sâbık kendü nefsleri üzere anı ħarām kıldılar, nefsi öldürüb qalbi (14) diri kılmāğıla rūh-ı mustevlī kılmāğıla ol rūhı qalb üzere, vaħy u ilhām inmezden ön. (15) Nitekim dinilmişdür “mücāhedeler müşāhedeler ħāşıl ider.” Niteki Ĥaħ Te‘ālā buyurdı “ *Ve’l-lezīne (16) cāhedū fiynā lenehdiyennehum subulenā*”⁹⁸. “*Femeni’f-terā ‘ale’l-lāhi’l-keziye min ba’di zālīke (17) fe ulā’ike humu’z-zālīmūne.*”⁹⁹ Ya‘nī kim ki iftirā kılsa Allahu Te‘ālā üzerine ve daħı ilhām (18) nāzil olduğdan şoñra bunuñ-ıla ki nefse icti‘ād (?) kıldurmadın muħālefetile “ben ħaħdın (19) yaña hidāyet buldum” diye, anlar ol zālimlerdür ki emri maħalline şarf itmediler.

- Nisā Sūresi, 14. ayetten itibaren

[36 b]¹⁰⁰ (1) ‘aşı oldı, ol kimse nesebini dinde bātil kıldı. “*Ve yete ‘adde ħudūdehū.*”¹⁰¹ Ve reislik ħaddinde (2) zulm eyledi, qarābet-i dīni ‘ışyān-ı

⁹⁸ 29/ 69: “ Bizim uğrumuzda cihad eden (ve çaba gösteren)lere (gelince); biz onları elbette yollarımıza erıştıririz. Şüphesiz ki Allah iyilik (ve iyi iş) yapanlarla beraberdir.”

⁹⁹ 3/ 94

¹⁰⁰ Daha önceki araştırmacılar tarafından yapılan numaralandırmaya göre bu sayfalar 74. ve 75. sayfalar olarak tespit edilmiş. Eserin sol üst ve sağ üst kısmında günümüz rakamlarıyla yazılan bu sayıların sonradan üzeri çizilmiştir. Eseri incelediğimde,

vete' addesiyle bozdu. “ *Yudhūlhū nāren hāliden fihā, velehū 'azābun* (3) *muhīnūn*¹⁰²”. Girür ol hirmān u kaṭī' at odına ol ma'asıyyetde, te' addide istihkākı kadar. (4) Şöyle ki ol nār-ı hasret içinde ebedī kıla, ni'ām-ı cenān fevt olub likā-yı rahmāndan (5) mahrūm kalduklarıçün. Andan ehl-i fevāhişden haber virüb buyurdi ki “ *Ve'l-letī ye'tine* (6) *'fāhişete min nisā'ikum*.”¹⁰³ İşaret bu iki āyet tahkikinde budur kim şol nefsi emmārelerünüz (7) kaçan şer' i harām kılduğı işlerden 'amel işlese bu zāhir ma'asıyyetlerden ya tarīkat (8) haram kılduğı nesnelere bu ahvāl-i bāṭında Allah'dan ğayrıya meyl itmek gibi. Niteki buña (9) delālet kıılır Hāq Te'ālā kavli ki buyurdu “ *İnnemā harreme rabbiye'l-fevāhişe mā zahere minhe ve mā baṭane*.”¹⁰⁴(10) Pes ol fevāhişün zāhiri bu ef'āl u a' māludur ve bāṭını anuñ ahvāldur. Ve Resül buyurdu (*'aleyhi's-selām*)? (11) *e'l-'abde ğayri ve ene innemire minhu va'l-lahu eġyuri minnā*.”¹⁰⁵ Ya' nī kuluñ ğayreti var ammā ben ğayretde ol kıldan (12) ziyāde “raġin” Allah Te'ālā ğayreti gelmezden artuğdur. Andan ötrü bu favāhişün zāhirin (13) bāṭının harām kıldı. “ *festeşidū 'aleyhinne erba'aten minkūm* ”¹⁰⁶. Ya' nī ol nefsiñ fāhişe (14) kılduğı üzere sizden dört kişi¹⁰⁷ tanuğ tutuñ ki ol 'anāşır-ı erba' anuñ hāşlarından (15) ola; siz anuñ üzerine terkīb olmuşsınız. Anuñ biri “toprak”dur ve havāşşı hasene işlemekdür (16) dağı zekālet ü zillet ve tama' ve mahānet ve melāmetlik. Ve biri dağı “şu”dur; anuñ havāşşı yemişkalık ve (17) 'aciz ve sutlık (?) dağı yimede içmede harişlik. Ve biri dağı “havā”dur; anuñ dağı havāşşı hırş u (18) hased ve buhl dağı hıkd u 'adāvet ve şehvet-i zīnet. Ve biri dağı “nār”dur; anuñ havāşşı tekebbür(19)lenmek ve fahr itmek, ögünmek ve ğaḍab u tizlik. Ve yaramaz hūlklar dağı ğayri bunuñ gibi ki

baştan tekrar numaralandırdım ve bugün kütüphane kayıtlarında yer alan numaralandırma ile karşılaştırdım. Örnek olarak verdiğimiz sayfayı 36b olarak değerlendirmenin doğru olacağı kanaatindeyim.

¹⁰¹ 4/ 14

¹⁰² 4/14

¹⁰³ 4/15

¹⁰⁴ 7/33: “ De ki: “ Rabbim açığı ile gizlisi ile kötü işleri (her türlü) günahı, haksız yere isyanı/azgınlığı ve kendisine tapılması hususunda hiçbir delil indirmedığı şeyi (yüceltip ona bağlanmakla) Allah'a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.” [Metinde A'raf suresi 33. ayetin bir bölümüne yer verilmiştir. Biz buraya tamamını yazmayı uygun gördük.]

¹⁰⁵

¹⁰⁶ 4/15

¹⁰⁷ Bu kelimeyi “gişi” şeklinde de okumak mümkündür.

bu yaramaz [37 a] (1) hulklara muta' allıkdur. Ve bu küllinüñ aşlı muhabbet-i dünyādur. Hubb-i riyaset-ile dağı ol lezzāt-i dünyāyı (2) ve anuñ şehvetlerini istifa kılmakđur arzusu kadar. “ *fe 'inşehidü fe 'emskü hunne fi 'l-buyüti* (3) *hattā yeteveffe hunne 'l-mevtü.*”¹⁰⁸ Ya' nı eger ol nefsuñ uşbu şifatlardan ba' zısı zāhir olası olursa (4) siz anı habs idüñ, rehber u men' zindanında bu dünyā temettu' larından. Zırā dünyā mü' minüñ zindanıdır. (5) Bu havāss-ı hamse kapuların üzerine yapuñ tā ol nefis ölünceye dek. Ya' nı tā ol dünyeden hazz-ı (6) kat' oluncaya dek hıkkıkları degül. Buña işaret kıldı Resül kavliyle ki buyurdu ('aleyhi's-selām) (7) “*mevtu kable en temütü*”¹⁰⁹. “*ev yec'ala 'l-lahu lehunne seb'iyle*”¹¹⁰ Yāhuz Allahu Te' ālā bularuñ kalbinde bir (8) dericecük (?) açınca ol 'ālem-i gaybdın yaña tā ki anlara kendü luṭā'iflerinden hiybe kılub ol (9) cezbāt-ı ilāhiden bir cezbe irişdüre kim cinn ü insüñ 'amellerine berāber ola. “*Ve 'l-lezine ye'tiye nihā* (10) *minکم.*”¹¹¹ Ya' nı kaçan ol nefsile bu beden kālibi ol fevāhiş-i maḥrūmuna getürseler, bu ef' āli zāhirde (11) dağı aḥvāli ve aḥlākı bāḥında “*fe 'ezū humā.*”¹¹² Ya' nı siz anları ol işleri birle ta' yib ve tevbiḥ idüñ (12) dağı zāhiri ḥudüdü yirine getürüñ. Ve dağı bāḥında ḥuṭūzlarını terk itdürüñ, çok riyāzāt ü mücāhede (13) kılmagla. “*fe 'in tābe ve aşleḥā fe 'e'riḍü 'anhumā*”¹¹³. ”Eger zāhirde bāḥında tevbe iderlerse 'amel(14)lerini ıslāḥ iderlerse; siz dağı anları incidmeden iğrāz idüñ. Ğunf-i ḥuşūnet-i luṭfa ve rıfka (15) dönderüñ, 'usrikuñ (?) yusrile dutuñ. Zırā düşvārlıguñ bir geñezligi var. “*İnna 'l-lahe kāne* (16) *tevvāben raḥīmen*”¹¹⁴ Ya' nı Allahu Te' ālā tevbeleri kabul idicidür, şıdk-ıla tevbe kılanlardan. Ve “*racīm*”dür (17) esirger ve raḥmet kılu anlara ki şalāḥ üzere olalar. Andan tevbeden ve tāyiblerden ḥaber virüb (18) buyurdu ki “*İnneme't-tevbetü 'ale 'l-lāhi li 'l-lezine ya' melüne's-sü'e bi-*

¹⁰⁸ 4/15

¹⁰⁹ Bu hadisin devamında bir mana da şu şekildedir: “Ölümü çok düşünmek kalbi nurlandırır, nefsi ıslah eder.”

¹¹⁰ 4/15 devamı.

¹¹¹ 4/16: “Sizlerden fuhuş yapanların (her) ikisine de eziyet edin/baskı yapın. Eğer onlar tevbe eder de uslanırlarsa artık onlar(a eziyet)ten vazgeçin. Şüphesiz ki Allah, tevbeleri çok kabul eden, çok merhamet edendir.”

¹¹² 4/16

¹¹³ 4/16

¹¹⁴ 4/16

*cehâletin*¹¹⁵ ”İşaret bu iki âyette budur ki “Be-dürüstî̄ kabul olunacak tevbe, Allahu Te‘âlâ katında ki kendü keremi zîmmetine anuñ kabûlin vâcib kılubdur.

Bu iki yazmayı incelediğimizde, bazı araştırmacıların da değindiği üzere, aslında birbirinden tamamen farklı iki eser olduğunu tespit ettik.¹¹⁶ İkisi de aynı kalemde çıkmış bu iki nüsha, birbirinin devamı zannedilerek “*Lübâb Çevirisi = Enfesü'l- Cevâhir*” olarak belirtilmiştir. Ulucami 435 numaradaki nüsha 1b yüzeyine, araştırmacılar tarafından Ulucami 436’daki nüshaya binaen, Arap harfleriyle “*Tefsîrû Enfesi'l-Cevâhir*” yazılması bu sebeptedir. Ayrıca Ulucami 436 numaralı yazmanın ön zahriyesine de, kütüphane görevlileri veya araştırmacılar tarafından, “*Tercüme-i Tefsîr-i Lübâb el-müsemmâ bi-Enfesi'l-Cevâhir*” yazılması da yine bu yanlış değerlendirmenin sonucudur. Bu bilgi o dönemin kayıtlarına da geçirilmiş bu sebeple birçok araştırmacı tarafınan bu bilgi tekrarlanmıştır. İşte “838 tarihli *Lübâb tercümesi Enfesü'l-Cevâhir*” fikrinin dayanağı bu yanlış değerlendirmeye dayanmaktadır.¹¹⁷

Bugün kütüphane kayıtlarına baktığımızda, incelemesini yaptığımız iki nüsha yeniden tasnif ve tamir edilmiştir. Kütüphane kayıtlarını incelediğimde kayıtların düzeltilmiş olduğunu gördüm. Kayıtları incelemem esnasında, BEYEK’te görevli Derya Efe’nin yardım ve ilgisi sonucu, daha önce eksik kalan birçok bilginin bugün tamamlanmış olduğunu gördüm. Kimi yerler de, tarafımdan belirtilerek, görevlilerce düzenlenmiş oldu. Her iki eserin de, aynı kalemde çıkmış, farklı eserler olduğu bugün kütüphane kayıtlarına da işlenmiştir.

İki eser üzerinde inceleme yapan Abdülbaki Çetin, bu iki yazmanın aynı müellif, İznikî’nin, elinden çıkan iki ayrı eser olduğunu belirtmektedir.¹¹⁸ Araştırmalarım sonucunda bu kanaati destekleyecek bilgiler buldum. Ulu cami 435’te kayıtlı olan nüshayı *Lübâb Tercümesi*, ikinci nüshayı ise Ebu’l-Leys tefsirinin *Enfesü'l-Cevâhir* adıyla yapılmış telif tercümesi olarak kabul etmek gerekir. Yukarıdaki örneklere yer verdikten sonra, bu iki eserin birbirinden farklı olduğunu ortaya koyması bakımından, her iki ciltte de ortak olan En‘âm ve Yunus surelerinden birkaç bölümü örnek olarak belirtelim¹¹⁹:

¹¹⁵ 4/17: “Allah katında (makbul) tevbe ancak cahillikle bir kötülük (bir günah) işleyip de sonra hemen (pişman olup) tevbe edenlerin tevbesidir. İşte Allah, bunların tevbesini kabul eder. Allah her şeyi hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibirdir.”

¹¹⁶ Bu konuda ayrıntılı deliller için bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 67.

¹¹⁷ Ayrıca bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 60- 70.

¹¹⁸ Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 67.

¹¹⁹ Bu bölümlere Abdülbaki Çetin de değinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m., s. 68-71.

- Ulu cami 435, En'âm Suresi

[156 b] ...(14) *Sûretü'l- En'âmi. Bismi 'l-lâhi 'r-raḥmâni 'r-raḥîm. Elḥamdu*(15)*li 'l-lahi 'l-lezî ḥaleka's-semâvâti ve 'l-arzi.*¹²⁰İşâret budur ki bedüristî Allahu Te'âlâ “ *Elḥamd* ”(16) lafzın zıkr eyledi elif lām-ıla (ل). Bu istiğrâk-ı cinsçündür. Ve “Allah” (الله) daḥı lām (ل) temlîkçündür. (17) Ya'nî küll-i ḥamd ki olunur küllî Allah içündür. Ve daḥı yirle gök ḫamu içindekile dünyâ ve âḫiret (18) Ḥaḫ Te'âlâ milkidür. Kimsenüñ iştirâki yokdur. Oldur ki bulara isti'dād virdi ḥamd itmege (19) tâ aña ḥamd ideler. Âsar-ı ḫudretiyle ol isti'dādları ve istiṭâ'atları ḫadar bu cinn ü insün [157 a] (1) ḥamdlarının ne ittisâ'ı vardur ol Cenâb-ı Ḳuds'ün ḥamdı ḫatında ki kendü ḫadîm nefesine ezelde (2) ḥamd idüp didi: “ *Elḥamdüli 'l-lah* ” *Bu maḥlûkuñ ḥamdı aña girü maḥlûḫdur, fânîdür. Kendünün ḫadîm ü* (3) *bâḫîdür. Andan kendüyi bildürüp didi ki “ Ve 'l-arzi 'l-lezî ḥalka's-semâvâti ”.*Ya'nî oldur kim bu gönül (4) göklerin nefsler yiriyle yaratdı. “ *Ve'n-nür ve ce'ale'z-zulumâti*¹²¹ ”Ya'nî ol nefsler içinde nür u zulumât (5) yaratdı. Zulumât ol şîfât-ı behîmiyye ve ḫayvâniyyedür. Daḥı aḫlâḫ-ı sebu'yye ve şeytâniyyedür ve nür (6) gönüller içinde şîfât-ı melekiyyedür, aḫlâḫ-ı ruḫâniyye ve bâḫiyye birle. Ammâ “ *ce'ale*” lafzıyla zıkr (7) eyledi. Andan ötrü ki bu nür-ı zulmet bu 'âlem-i emrdendür. Niteki buyurdı: “ *Ve's-şemse ve 'l-ḫamere ve'n-necûme* (9) *musahḫaratin bi'emrihî, elâhu 'l-ḫalku ve 'l-emru*¹²² ”Ammâ yirler bu 'âlem-i şüretndür. Anuñçun “*ḫalk*” lafzı (10) birle zıkr eyledi. “*Ḥalk*” ıla “*ca'I*” arasında fark budur. Her kimse üzere ki nür gâlib ola ol şîfât-ı (11) melekiyye ve rûḫâniyyedür. Ol Ḥaḫ Te'âlâ ḫullığına meyl ider. Enbiyâlar da'vetin ḫabûl ider, 'aleyhimü's-selâm. (12) Allahu Te'âlâ'ya ve Resûline îmân getirür. Ol şerî'at zînetleriyle bezenür. Ḥaḫ Te'âlâ anuñ velîsi olup (13) bu şîfât-ı ḫulḫiyye ve ḫayvâniyye zulumâtından çıkarup ol şîfât-ı melekiyye, rûḫâniyyeye iltür ki nürdur. Niteki (14) buyurdı “ *Allahu veliyyü 'l-lezîne âmenü yuḫricuhum mine'z-zulumâti ile'n-nür*¹²³ ”Ammâ anuñ kim üzerine zulumât-ı beşeriyye-i (15) ḫayvâniyye gâlib ola, ol büt-i havâya mütâba'at kıla. Dünyâ lezzâtlarıyla lezzet ala. Anuñ velîsi tağüt (16) olur. Anı nür-ı rûḫâniden şîfât-ı ḫayvânî zulumâtına iltür. Nite ki buyurdı “ *ve 'l-lezîne*

120 6/1

121 6/1

122 7/54

123 2/257

keferū evliyā`ehumu(17) *’t-ṭāgūtu*¹²⁴” el-āyeh. Haḳ Te‘ālā’nuñ bu ḳavlınuñ ma‘nisi daḫı budur ki buyurdı: “*Şümme’l-İezîne keferū* (18) *bi-Rabbihim ya‘dilūn*”.¹²⁵ Ya‘nī ol gökler ve yirler yaradıldıḫdan soñra ki anuñ içinde zulumāt-ı nefsanī (19) ve nūr-ı rūḫānī ḳılındı. Ḳāfirler nefs-i şıfātları ğālib olmağıla ol ṭāgūti hevādan [157 b]

Ulucami 436 numarada kayıtlı yazma içerisinde yer alan En‘ām suresine yukarıda yer verdiğimiz için burada tekrar belirtme ihtiyacı duymadık. Ulucami 435’te kayıtlı yazmada yer alan En‘ām suresiyle, Ulucami 436’daki yazma içerisinde yer alan En‘ām suresini karşılaştırdığımızda, iki ayrı eser olduğu anlaşılmaktadır. Yazı ve dil özelliklerine baktığımızda, ayrıca birçok araştırmacının da ittifakı üzere, bu iki eser aynı müellif tarafından kaleme alınmıştır.¹²⁶ Ancak her iki eserin birbirinden farklı olduğu aşıkârdır. Şimdi her iki eserde de ortak olan Yunus suresinden birkaç örnek bölüme yer verelim:

- Ulucami 435, Yūnus Sūresi

[329 b] (5) *Sūretü Yūnus* ‘aleyhi’s-selām. *Bismi ’l-lāhi ’r-raḫmāni ’r-raḫīm*. (6) “*Elif, Lām, Rā. Ti’l-ke āyātü’l-kitābi’l-ḫakīm*.”¹²⁷ Tā aña dege ki buyurdı “*enne heze lesāhirün mubīnün*.”¹²⁸ (7) Be-dürüstī “*Elif, Lām, Rā*” (الر) didüğü ḳavlinde iki işāret var. Bir işāret Haḳḳ’ıçun Haḳ’dan ol (8) ḳulı ve resūlı Muşṭafā’yadur ki müctebādūr ve bir işāret Haḳ’dan resūliçün girü (9) resūlinedür (‘aleyhi’s-selām). Evvel kısım ki Haḳ’dandur Haḳ Te‘ālā eydür: “Benüm muḫabbetüm (10) senūñ üzerüñe ezeldendür. Henüz daḫı sen ma‘dümüduñ ve luṭflarum daḫı senūñ-ile(11)dür. Şimdiki ḫâlde ki mevcūdsın daḫı benüm re‘fetüm vü raḫmetüm saña ezelden ebededür. (12) İkinci kısım girü Haḳ’dan. Dir ki senūñ benüm-ile ünsūñ şol vaḳtdendür ki rūḫuñı (13) yaratdum. Evvel yaratduğum nesne oldı ki üçüncü bir daḫı yokıdı. Ol “*Lebbeyk*” ki baña (14) cevāb virdüñ ‘ademden şol vaḳt ki seni ol ‘ademden çıḳmaḳlığa da‘vet ḳıldum. (15) Saña ḫitāb idüp didüm ki “*Yā Sīn*”. Ya‘nī yā seyyid. Sen didüñ ki “*Lebbeyk ve sa‘deyk* (16) *ve’l-ḫayra keleke lebbeyk*”. Ben didüm senūñ nefsuñe ki “*İrci’i ilā Rabbike*.”¹²⁹ “*Tilke āyātü(17) ’l-kitābi’l-ḫakīm*.”¹³⁰

124 2/257

125 6/1

126 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülbaki Çetin, a.g.m.

127 10/1

128 10/2

129 89/28

130 10/1

Ya' nî işbu âyetler ki senüñ üzerüne indürildi ol kitâb-ı (18) hâkîmüñ âyetleridür ki ezelden saña va' de kıdum. Senüñ-içün ve senüñ ümmetün-içün (19) ihtiyâr kıldum. Niteki didüm “ *Sümme evreşnâ'l-kitâbe'l-lezîne's-ş- tafeynâ min 'ibâdetinâ.*¹³¹” İş bu [330 a] (1) kitâb maşşûş olduğı hâkîm olmağlığı cemî' -i kütübler arasında. Ya' nî hâkîmdür hükmi der (2) küllî kütübler üzere şerâyi' ler tebdîl olup nesh itmegile. Dağı bir kitâb bunuñ (3) üzere hüküm idiser degül ebedâ. Ve dağı bu ümmet maşşûş oldu üründü olmağlığı cemî' -i (4) ümmet arasında. Bu kitâb bulara mirâş kıldı. Virâset ma' nîsi budur ki bu ümmet içinde (5) bâkî ola, ba' zısı ba' zısından mirâş yiye. Tâ kıyâmete degin bir kitâb dağı gelüp bunuñ (6) hükmin bozmaya niteki bu kendüden ilerüki kitâbları nesh eyledi. Ve dağı hâkîmdür. Bu vechile (7) ki Allâhu Te' âlâ cemî' -i hükmi bunda komışdur. Niteki buyurdi: “ *Ve lâ raşbin ve lâ yâbisin illâ fî kitâbin mubînin.*¹³²” Ya' nî (8) ol aḥkâm-ı qadîmden ve aḥkâm-ı muḥdeşeden hiç bir hüküm yoğdur illâ ol Qur'ân içinde(9)dür. “ *Ekâne li'n-nâsi 'aceben en evḥaynâ ilâ racilün minhun*¹³³” Aña işâret kıılır kim eydür: (10) Nite 'acebler biz Muḥammed'e ('aleyhi's-selâm) vaḥy itdüğümüz andan ötrü bulardan ol dağı bir kişidi. (11) Zîre biz anda gördük vaḥy qabûl itmek erligini dağı bizden risâler irişdürmegi (12) bularuñ arasında. Bu sırdan ötrü hiç 'avrata nübüvvey vaḥy olunmadı hergîz. Bunda (13) bir işâret dağı budur ki “ *Ekâne li'n-nâsi*¹³⁴” didügi ya' nî ol dünyâ günlerinden ilerüki Ḥaḳ Te' âlâ (14) günlerin unıdanlar ta' accüb mi iderler ki biz vaḥy eyledük bir recüle bulardan. “ *enziri'n-nâse.*¹³⁵” (15) Ya' nî inzâr ide ol 'ahdların unıdanlara ki ben anlaruñ-ıla mişâkı evvelde 'ahd eyledüm. Anı (16) unıtdılar. “ *Vebe's-ş-şiri'l-lezîne âmenü enne lehum qademe şıdkın.*¹³⁶” Ya' nî beşâret kııl anlara kim muḳırr oldılar (17) ol 'ahdların unıtmadılar ve 'ahdumı şımadılar anı unıtmadılar ki bularuñ-içün qadem-i şıdğ var Rabları (18) qatında. Bunuñ-ıla ki ḥiṭâb kıldı Muḥammed'e ('aleyhi's-selâm) henüz ol 'âlem-i ervâhdaydı. Bu qâvlıla ki (19) “ *Yâ eyyuhe'n-nebiyyu innâ ersalnâke şâhiden.*¹³⁷” Ya' nî yâ Muḥammed seni ol ketm-i 'ademden vücûda getürdük ki evvel [330 b]

131 35/32

132 6/59

133 10/2

134 10/2

135 10/2

136 10/2

137 33/45

- Ulucami 436, Yūnus Suresi¹³⁸

[154 b]¹³⁹ ... (15) *Sūretü Yūnus* ‘aleyhi’s-selām. *Mi’e ve ihdā ‘aşere āyātın, Medeniyyetün.* (16) *Bismi ‘l-lāhi ‘r-raḥmāni ‘r-raḥīm.* (17) “*Elif, Lām, Rā. Ti’l-ke āyātü’l-kitābi’l-ḥakīm.*¹⁴⁰” İbn-i ‘Abbās (raḥīya’l-lāhu ‘anh) eydür: “Ya‘nī Ḥaḳ Te‘ālā eydür: “ Ben ol (18) Allah’ın ki cemī‘ işleri görürin. Baña ḥāfī nesne yok. Uşbu āyātlar daḡı yā Muḥammed ol āyātlardan (19) dur ki mişāḳ güninde saña va‘de kılduḡdı ki bu sūre’i daḡı saña vaḡy ideydük. Bu bir kitābdur, [155 a] (1) ḡakīmdür. Ya‘nī muḡkemdür, bāḡıldan berīdür. Bunda kızb ü ḡilāf yokdur. Helālī ḡarāmı muḡkem kılan (2) budur. Benden ḡayrı kitāblaruñ külli ḡakīmī budur. Huccet ü berāḡin¹⁴¹ tevḡīd-i Ḥaḳ üzere ve şıdḡ-ı Resūl (3) üzere bunuñ-ıla şābit olmuşdur. Ve daḡı buyurdi ki “ *Ekāne li’n-nāsi ‘aceben en evḡaynā ilā racūlin* (4) *minhum en enziri’n-nāse ve be’s-şiri’l-lezīne āmenū enne lehum ḡademe şıdḡın ‘inde rabbihim* (5) *ḡāle’l-kāfirūne inne ḡāze lesāḡirūn mubīnūn.*¹⁴² ” Ya‘nī Mekke ehli ‘aceblerlerdi ki Ḥaḳ Te‘ālā (6) ādem oḡlanından resūl gönderdi. Ḥaḳ Te‘ālā bu āyeti indürüb ḡaber virdi ki bu Mekke ehli (7) ‘aceb mi görürler ki biz ḡullarumuzdan bir ḡulumuzu iḡtiyād¹⁴³ idevüz girü ḡullarumuza resūl göndürevüz. (8) Kendü cinslerinden ve neseblerinden ki bildükleridür, yād degüldür. Tā anuñıla üns tütub aña (9) nazar idebileler ve aña söylemege mecāl bulalar. Pes biz vaḡy itdük ol Muḥammed’e (‘a.l.m). Didük ki ḡorḡıt (10) bu Mekke ehlini ol Ḳur‘ān’daḡı va‘id āyetleriyle ve beşāret kıll olara kim īmān getürdiler. Ol (11) şevāblarıla ki cennet içinde va‘de kılduḡ. Bedürüstī¹⁴⁴ ol a‘mālları ki gendülerden oñ taḡdīm (12) idüp gönderdiler. Ol anlara ḡayr-ı selef oldı. Rabları ve mālīkleri ḡatında cennet içinde daḡı (13) olara

¹³⁸ Bu bölüme Abdūlbaki Çetin de yer vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdūlbaki Çetin, a.g.m., s. 69-71.

¹³⁹ Sayfa üzerinde sağ tarafta, kütüphane görevlileri veya araştırmacılar tarafından, 305 sayısı yer almaktadır. Sol tarafta ise Arap rakamlarıyla 155 sayısı yer almaktadır. Bugün, eser bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Eserin bu sayfası, CD görüntülerine göre, 155. poz olarak gözükmektedir.

¹⁴⁰ 10/1

¹⁴¹ Bu kelime “bezāhin” şeklinde de okunabilir.

¹⁴² 10/2

¹⁴³ Bu kelimeyi “iḡtiyār” şeklinde de okumak mümkündür.

¹⁴⁴ Bu kelimeyi “bedrüstī” şeklinde de okumak mümkündür.

sa' âdet-i ebedî oldu Haqq' uñ rızâsı içinde. Ammâ bu kâfirler didiler ki taḥkîḳ bu Muḥammed (14) âşkâre sâhirdür.

Eger şoralar ki çün kâfirler bunuñ gibi söz didiler, bularuñ kelâmını Qur'an (15) içinde hikâyet kılduğına hikmet neyidi?

Cevâb: Biz eydürüz ki bunda bir kaç vechile hikmet (16) var. Bir budur ki bular biribiri arasında söyledükleri ḥaberi Haḳ Te'âlâ Resûl'e ḥaber virürdi. Resûl ('a.l.m) (17) anlara anı izhâr iderdi. Tâ yaḳîn olanlara ol peygâambarlığının 'alâmeti ola. Ve bir daḥı bunda (18) resûlına tesellî ḥâtır var. Tâ ki anlaruñ ezâlarına ve inkârlarına şabr eyleye. Ve bir daḥı bunda tenbîh (19) var. Andan şoñra gelene tâ ki ol daḥı Resûl gibi ḥalkdan ne işidürse şabr ide emr-i ma' rûfî [155 b] (1) ve nehy-i münkeri terk itmeye.

Yukarıdaki verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, bu iki cilt aynı eserin tercümesi değildir. İkisi de İznikî'ye ait olmakla birlikte, Ulucami 435'te kayıtlı olan eser *Hâzin-i Bağdadî'nin Tefsîr-i Lübâb* adlı eserinin tercümesi, Ulucami 436'da kayıtlı olan eser ise *Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin Enfesü'l-Cevâhir* adı verilerek yapılmış tercümesidir.

Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 37486 Numaralı Nüsha

Ulucami 435'te kayıtlı olan nüshayı incelediğimizde, üzerinde çalıştığımız Ankara İlahiyat Fakültesi 37486 numarada kayıtlı olan nüshadan da farklı olduğunu gördük. Eserin karşılaştırmasını yaptığımızda, her iki eserinde de aynı müellif tarafından ortaya konduğu, gerek dil özellikleri gerekse üslup açısından benzerliği göz önüne alındığında, belirgin olarak görülmektedir. Aşağıda üzerinde çalıştığımız nüshadan, Ulucami 435'teki nüsha ile aynı surelerin açıklandığı, bazı bölümlere yer verelim:

- Âl-i İmran, 92. ayetten itibaren

[141 b] ... (19) “ *Len tenâlü'l-birre ḥattâ tunfiḳû* (20) *mimmâ tuḥibbûne, ve mâ tunfiḳû min şey'in fe inne'l-lâhe bihi' 'alimün.*¹⁴⁵” Ya' nî siz erişmezsiniz ol Allah ḳatındağı (21) şevâblara cennet içinde, tâ ol sevdüğünüñz mâldan şadaḳa itmeyince. Ba' zılar dimişler kim bu âyet ḥükmi (22) mensûḥdur, zekât âyetiyle. Ammâ eşşâḥ budur ki mensûḥ olmaya. Bu şadaḳadan daḥı murâd

zekât ola. Ma' nî (23) bu ola ki siz ol uçmağa girüp sa'âdete irmezsiniz tâ ol sevdük mâluñuzdan zekât vermeyince (24) ki anuñla nefsuñuñu buğlden ve muhabbet-i mâldan arıdasınız. Ve dañı yarâr ki zekât vermekden soñra şadağa 'i nut' u¹⁴⁶ hakkında bu âyet hükmi dañı şâbit ola. Pes Allahu Te'âlâ'ya gizli nesne yok. Her ne nesne kim [142 a] (1) anuñ yolunda infâk idersiz Allahu Te'âlâ anı bilür, dünyâda dañı halefin virüp âhirette şevâblar, dereceler (2) ziyâde kıılır. Bundan ötrüydü kim 'Amr bin 'Abdu'l-'azîz yüklerle şekker alup şadağa eylerdi. (3) Dirlerdi aña kim bu şekkere virdüğüñ aqçaları niçün şadağa kıılmazsın bu şekkeri şadağa idersin? (4) Ol didi ki “ Baña bu şekker sevgülüdür, dilerim ki ol sevdüğümden şadağa eyleyem.” Ve dañı rivâyetdür kim (5) 'Abdullah bin 'Amr¹⁴⁷ (r.d.h) bir görklü câriye şatun aldı. Anı gâyet severdi, bir kaç bilesinde turduğdan soñra (6) anı azâd kııldı, bir kimseye çiftlendürdi. Ol kişiden bir oğlanuç vucûda getürdi. 'Amr ol oğlanuçı (7) alup gögsine kucardı ve yıllerdi. Dirdi ki “ Anuñ koçusu sende buluram”. Dirlerdi aña kim Allah Te'âlâ (8) anuñ anasın saña rızık itmişdi, helâldin, çün severdüñ niçün terk idüp biregüye virdüñ? (9) Ol didi ki “ Bu âyeti işitmedüñüz mi? Kişi sevdüğün vermeyince sevdüğü iline girmez”. Ve dañı Hârun er'Reşid'ün (10) hâtunı zebîde (?) otuz bîñ altun cerh idüp bir muşhaf yazdurdı. Çün tamâm oldı getürdi, (11) eline aldı açdı, açduğınlayın bu âyet çıkdı. Fi'l-hâl girü yumdu virdi didi ki “ Varuñ (12) bunu hediyesine virüñ dañı aqçasını fuçarâya virüñ ki şimdi baña bu muşhafdan sevgilü nesne (13) yokdur.” Pes 'âkil oldur ki fânî mañbûbı vire, bâkî mañbûbı alalar. Ve dañı Haq Te'âlâ buyurdı ki “ *Küllü (14) 't-ta'âmi kâne hillen li-beni 'İsrâ 'îl'e illâ mâ harreme 'İsrâ 'îl'u 'alâ nefsihi min kabli* (15) *en tunezzele't-tevrâti fe'tu bi't-tevrâti fetlû hâ inküntüm şadiķine*”¹⁴⁸ Bu âyetüñ sebeb-i (16) nüzûli budur kim Ya'kûb peygamber ('a.m) çıkup Beyte'l-muğaddes'e giderdi. Yolda aña bir ferişte şataşdı, (17) ya' nî anı oğrı şanub anuñla çekişdi, diledi ki men' eyleye. Ol ferişte anuñ ayağın tıtuş kışdı (18) şakız gibi. Dañı koyuvirdi kendüyi Ya'kûb'ün âyağında. 'Urûfu'n-nisâ dirler bir renc var ol bilürdi Ya'kûb (19) andan katı zañmet çekdi. Nazar eyledi ki eger ol 'illet andan gidesi olursa sevdüğü ta'âmı (20) kendüye harâm kııla, anı nefesine vermeye. Çün ol 'illet andan gidüp hoş oldı. Aña ki sevgilü (21) ta'âm deve südi ve deve etiydi. Anları kendü nefesine harâm kııldı ki yimeye. Yahüdiler

¹⁴⁶ Bu kelimeyi “ şadağa 'i natı' ” şeklinde de okumak mümkündür.

¹⁴⁷ Bu kelime “ 'Ömer ” şeklinde de okunmaktadır.

¹⁴⁸ 3/93

“eferā” kılub¹⁴⁹(22) didiler ki “ Anı Ya‘qūb haram kılmadı belki ol terbiyet içinde Allah hükmiyle haram olmuştur.” diyü kendüler (23) dağı haram gördüler. Pes anları tekzīb idüp Haq Te‘ālā bu ayeti indirüp buyurdu ki külli ta‘ām Benī İsrā’il (24) üzere helāl olmuşdu kandan ve murdār olmuşdan ve toñuz etinden artuğı illā şol nesne kim (25) benī İsrā’il haram kıldı. Terbiyet inmezden oñ anuñ haramlığı terbiyet içinde yokdur. Eyit yā Muhammed [142 b]

Yukarıda bir bölümünü karşılaştırdığımızda dahi bu iki eserin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Eser üzerinde daha geniş araştırma yapma imkânım oldu ve iki eserin burada yer verdiğimden daha fazla bölümünü karşılaştırdım. Ancak burada sadece bir varaklık bir bölüme yer verdim. Araştırmalarım sonucu gördüm ki bu iki eser birbirinden farklı iki eserdir. Dil ve üslup özelliklerine baktığımızda bu iki eserin aynı müellif tarafından ortaya konduğu açık bir şekilde görülmektedir. Şimdi, Ulucami 435’te yer alan birinci ciltle üzerinde çalıştığımız birinci cildin aynı eser olmadığını göstermesi bakımından, her iki eserde yer alan Nisa suresinin bir bölümüne yer verelim:

- Nisa Suresi, 13. ayetten itibaren

[156 b] (...). (4) buyurdu ki “ *Tilke hudūdu’l-lahi ve men yuṭī’i’l-lahe ve resūlehū yudhīlhū cennātin tecrī min taḥtihe(5)’l-enhāru ḥālidīna fīhā, ve zālike’l fevzu’l-‘azīm.*¹⁵⁰ *Ve men ya‘ṣī’l-lāhe ve resūlehu ve yete‘adde hudūdehū (6) yudhīlhu nāran fīhā, ve lehū ‘azābün muhīnün.*”¹⁵¹ Ya‘nī işbu kısmet-i mīrās ki buyuruldu Allahu Te‘ālā’nuñ (7) aḥkāmıdır size bildürdi, tā anuñla ‘amel idesiz. Her kimse kim Allahu Te‘ālā’ya ve Resūl’e mutī‘ ola bu mīrās (8) emrinde, inkār itmeye. Ve anuñ ḥaḳīqatına ikrār idüp buyurduğınlayın ‘amel eyleye. Ol ikrārı ve ‘ameli ol kişi’i (9) cennete götürür, anuñ köşkleriniñ altından ırmaqlar akar, bu ḥāletinde ki ol anda muḥallid ola gerü çıkmak ve ‘azl olmak (10) olmaya. Zīrā ol cennet kamu ni‘metle ol kişiye ‘üz virildüğü fevz-i ‘azīmdür. Ammā her kim Allāhu Te‘ālā’ya (11) ve Resūl’e ‘āṣī olup bu mīrās emrinde muḥālefet kılsa kısmetde Allahu Te‘ālā hükümün terk itse (12) artuğ eksük itse yā hiç kısmet itmese, emirden tecāvüz itse ol fi‘l anı nāra götürür ki anda (13) muḥalled olup ḥor kılıcı ‘azāblara mübtelā olur. Bundan şoñra girü

¹⁴⁹ Bu kelimeyi “eferā kılub” şeklinde de okumak mümkündür.

¹⁵⁰ 4/13

¹⁵¹ 4/14

buyurdu ki “ *Ve'l-letī ye'tīne'l-fāhişete* (14) *min nisā'ikūm fe's-teşhidū* 'aleyhinne erba'aten minkūm fe'in şahidū fe'emsikuhunne (15) *fi'l-buyūti ḥattā yetevfeḥhunne'l-mevtū evyec'ale'l-lāhu lehunne sebīylen.*¹⁵² *Ve'l-lezāni ye'tiyānihā* (16) *minkūm fe'āzūhumā, fe'in tābā ve aşlahā fe'a'riḍū* 'anhumā, *inne'l-lāhe kāne tevḡaben raḥīmen*¹⁵³ Ya'nī (17) şol 'avratlar kim sizūn 'avratlarıñuzdan zīnā kılasız anuñ üzerine müslimānlardan¹⁵⁴ ki ḥarr ola, (18) 'ādil ola, dört ŧanuḡ ŧaleb eyleñ. Eger bu dört ŧanuḡ ŧaleb anlarıñ üzerine zīnāyla ŧanuḡlıḡ (19) viresi olursa siz anı ḥabs idūñ suçın içinde tā anuñ içinde ölünceye deġin yāḥuz Ḥaḡ Te'ālā (20) anlara bir vechle daḡı ŧarīḡ-ı ḥakimi beyān kıla. Anuñla muḡliş bula. Āyet henüz ḥadd-i recm gelmezden (21) öñdi. Recm ü ḥadd āyetiyle bu mensūḡ oldu. Bunuñ ḥükm-i beyāni sūre'i Nūr'da zıkr olına (22) inşā'l-lāh. Ve daḡı buyurdu ki sizden iki bıkr¹⁵⁵ ki ḥarr olalar, müslümān olalar zīnā ideler ya'nī evlenmediñ (23) keyt (?) ile irgürmediñ ḡapını ḡaçan ki zīnā ideler siz anları dille ta'sīr idüp serzeniş ḡılıp incidūñ (24) ol fi'llerinden ötrü. Tā ki fi'llerine pişimān olalar. Eger ol zīnādan şoñra tevbe kılsalar, (25) 'amellerini işlahā getürseler, siz anlardan i'rāz idüp anları incidecek sözler söylemeñ ki [157 a] (1) Allāhu Te'ālā tevḡabdur, tevbeleri ḡabūl idüp 'afv idicidür. Ve raḥīmdür günāhlardan geçenleri esirgeyicidür. (2) Pes şoñra recmle cild (?) āyeti geldi, ḥabsle izā kıлмаḡ mensūḡ oldu. Bu te'sīr idüp tevbīḡ (3) kıлмаḡ ol zamānda idi. Bu yüz aġıcı ḡadde urmaḡ şimdiki zamānda anlarıñ gibiye te'sīr tevbīḡ kıлмаḡdan (4) fāyide olmaz. Ve daḡı buyurdu (...)

Yukarıda verdiġimiz örneklerden anlaşılacağı üzere bu iki eser birbirinden farklı eserlerdir. Ulucami 435 ve Ulucami 436 numarada kayıtlı olan eserlere baktığımızda her iki eserin de aynı kalemden çıktığını söyleyebiliriz. Ancak her ikisi de aynı kalemden çıkmakla birlikte farklı eserlerdir. Eserleri birebir karşılaştırdığımızda bu açıkça görülmektedir. Burada da bir kısmını örnek olarak belirtmekle yetindik. Ayrıca üzerinde çalıştığımız nüsha ile Ulucami 435'te yer alan nüshanın da birbirinden farklı olduğunu yaptığımız birebir karşılaştırma sonucunda görmüş bulunmaktayız.¹⁵⁶

¹⁵² 4/15

¹⁵³ 4/16

¹⁵⁴ Bu kelime “müselmān” şeklinde de okunabilir.

¹⁵⁵ “Bekār” anlamında kullanılmaktadır.

¹⁵⁶ Ulucami 435 ve Ulucami 436 numaralı nüshaların birinden farklı olduğu, Ulucami 436'da yer alan nüshanın Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Bölümü 137 ve 138'deki nüshalarla aynı olduğunu ve Nuruosmaniye 136'da İbn Arabşah'a

Tefsir-i Ebu'l-Leys Tefsiri'nin Türkçe tercümeleri üzerinde inceleme yapan Abdülbaki Çetin, Ulucami 435 ve Ulucami 436 numaralı kayıtların farklı olduğunu ortaya koymak için her iki eserde yer alan Kehf Suresi'nin de birebir karşılaştırmasını yapmıştır.¹⁵⁷ Bütün bu karşılaştırmalardan anladığımız üzere bu iki eser aynı kalemden çıkmış farklı iki eserdir.

4.1.2. Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi 4286 Numaralı Nüsha

[1 b]

(1) *E'üzübi'l-lâhimine's-şeytâni'r-racîm*. Evvelâ bu kitâb-ı 'azîzi ibtidâ kılduk. Allah'a isti'âze (2) kılmağıla ki emr-i Hâk'k'a imtişâl olunub muhâlefetden ırağ olına. Zîrâ Hâk Te'âlâ ol iki cihân fahri (3) *Muhammed Muştafâ'ya* şalavâtü'r-rahmâni 'aleyh buyurdi ki : “ *Fe izâ kara'te'l-Şur'âne feste'iz bi'l-lâhi* (4) *mine's-şeytâni'r-racîm*”¹⁵⁸. Ya'ni “ Yâ Muhammed Şur'an okımağ dileseñ şığıngıl Allah'a ol şeytân-ı (5) mel'undan ki la'net taşıyla kovulub merdûd-ı hâzret olmuşdur. Tâ ki seniñle benüm kelâmum (6) arasında vesvese kılub, kelâm-ı mağlûk qarışdurmaya.” Çün ol Resûl ki eşref-i mevcudât (7) idi ve a'kal-i 'uqalâ idi, isti'âze emr olundu ibtidâ-i kelâmda. Pes bize dağı vâcib (8) oldu ki ol isti'âze'yi ibtidâ'yi hayrda muqaddem tutavuz. Tâ ki şeytân anda mâni' olmaya. (9) Hüşüşâ ki ibtidâ'yi kelâmu'l-lah ola, kırâ'at-i kelâmu'l-lah ve kitâb-i kelâmu'l-lah hud efdal-i (10) hayrâtdandır. Pes bunda ibtidâ kılmak dağı vâcib¹⁵⁹ ola. Andan ötüri anuñ-ıla ibtidâ kılduk.

(11) Su'âl: Eger eydürlerse ki bu emr-i isti'âze Resulu'l-lâh'a mahşûs olundu. Girü kıalan (12) ümmete vucûb¹⁶⁰ neden lâzım oldu?

atfedilen nüshanın aynı olduğu Abdülbaki Çetin tarafından yapılan karşılaştırmalarda da görülmektedir. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 2779'da kayıtlı olan nüshanın benzerlikleri konusunda Abdülbaki Çetin a.g.m.'de karşılaştırmalara yer vererek tespitlerde bulunmuştur. Biz bu karşılaştırmaları tek tek inceledik. Ancak burada farklı karşılaştırmalara yer vererek Enfesü'l-Cevâhir'in kime ait olduğunu tespit etmeye çalıştık. Abdülbaki Çetin tarafından ve diğer araştırmacılar tarafından tespit edilemeyen nüshalara ulaştık ve karşılaştırmalarda bunları kullanmayı tercih ettik.

¹⁵⁷ Abdülbaki Çeti, a.g.m., s. 73 vd.

¹⁵⁸ 16/98

¹⁵⁹ Metinde “ evceb” yazmakta.

¹⁶⁰ Bu kelime “ vâcib” şeklinde olmalı.

Cevāb: Biz eydürüz ki kaçan sebep nuzūl hāş ola (13) ol huşūşiyyet ‘umūmi hūkm māni‘ olmaz. Ve daḥi çün sebep-i isti‘āze kırā’at-i kitābu’l-lah (14) oldu. Pes her kimsede ol sebep mevcūd ola, gerekdür ki ol müsebbib kim isti‘āzedür, (15) bile mevcūd ola. Zīrā sebep müstelzim-i müsebbebdür. Ve daḥi ‘ādetdür ki kaçan pādīşāhdan bir ḥalīfeye (16) hūkm buyurulsa ki işleye anuñ taḥt-i yedinde dāḥil olanlara daḥi anı işlemek bile lāzım olur. (17) Egerçi ferden ferden her birine hūkm irsāl olunmadı. Zīrā cemā‘at-i etbā‘a lāzımdur ki her (18) ef‘āl-i merziyyede metbū‘ina muvāfaqat birle mutāba‘at kıla. Çün Resūl’e emr olundu ki (...)

[13 b]

(6)... *Sūretü Fātihātü’l-kitāb seb‘a āyāt.* (7) Bismi’l-lāhi’r-raḥmāni’r-raḥīm. “Elḥamdüli’l-lāhi” (8) Rivāyetdür Mücāhid’den (raḍiya’l-lāhu ‘anhu) ki buyurdu: “Bu sūre-i Fātihā Medine’de inmişdür. Ammā (9) Ebū Şālih, İbn-i ‘Abbas’dan (raḍiya’l-lāhu ‘anhumā) eyle rivāyet kıldı kim “Bu sūre Mekke’de inmişdür”. Ve ba‘zılar (10) didiler kim nişfi Medine’de nişfi Mekke’de indi. Ammā İmām Faḫīh Ebu’l-Leys (raḥima’l-lāhu) müselsel (11) sened-i şaḫīḫ-ile Ebā Hureyre’den (raḍiya’l-lāhu ‘anh) rivāyet kıldı kim Resūl (‘aleyhi’s-selām) buyurdu: “Bedürüstī (12) Ḥaḫ Te‘ālā’nuñ kitābında bir sūre var kim ḥiç anuñ gibi sūre’i Ḥaḫ Te‘ālā bir resūle indürmedi.” (13) Anı işidüb Ubeyyi’bn-i Ka‘b şordı ki “Yā Resūla’l-lah, ol ne sūredür? Resūl (‘aleyhi’s-selām) didi ki (14) “Yā Ka‘b ben umaram ki sen ḫapudan henüz çıkmadın anı bilesin.” Ubeyyi’bn-i Ka‘b eydür: “Birez kendümi egledüm (15) tā ki anuñ ‘ilmi baña ḥāşıl ola. Resūl (‘aleyhi’s-selām) sukūt kıldı. Girü şordum “Yā Resūla’l-lāh, ol (16) ne sūredür? Resūl (‘a.m) buyurdu ki “Yā Ubeyy namazuñda evvel kırā’atuñ nedür? Ben didüm ki “Ümmü’l-Ḳur‘ān (17) oḫıran yā Resūla’l-lāh, ya‘nī Fātihā sūresini.” Resūl (‘aleyhi’s-selām) didi ki ol Tengri¹⁶¹ ḫaḫḫiçün ki (18) benüm rūḫum anuñ yed-i ḫudretindedür. Allahu Te‘ālā dört kitāb içinde bir daḥi aña beñzer sūre indür(19)medi. Ol seb‘a’l-meşānī ki Ḥaḫ Te‘ālā baña virdi, bu sūredür.” Ve daḥi Ḳur‘ān ‘azīm oldur ki Ḥaḫ Te‘ālā (20) buyurdu: “*Velāḫad ateynāke seb‘an mine’l-meşānī ve’l-Ḳu‘āne’l-‘azīm*”¹⁶²Ya‘nī “Yā Muḫammed, ḫaḫḫat (21) saña seb‘a meşānī daḥi Ḳur‘ān-i ‘azīm virdük.” Ekşer ehl-i tefsīr demişlerdür “Murād bu seb‘a meşānīden bu sūre’i [14 a] Fātihā’dur.

¹⁶¹ “Tañrı” şeklinde de okunabilir.

¹⁶² 15/87

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere bu eser “Enfesü'l-Cevâhir”ın nüshası niteliğindedir. Eserin ikinci cildi En‘am Suresi’nden başlamaktadır. Bu ciltte yer alan En‘am Suresi’yle BEYEK Ulucami 436 numaradaki nüshayı karşılaştırdığımızda birebir uyduğunu tespit ettik. Her iki eserde de nüsha farkından kaynaklanan bazı kelime değişimlerini görmek de mümkündür. Çalışmamızın hacim ve zamanımızın elvermemesinden dolayı örnek bölümleri aktarmadık. Ancak bütün bu karşılaştırmalar neticesinde Ebu‘l-Leys Tercümesi’nin Mûsâ bin Hacı Hüseyin el-İznikî tarafından yapıldığını söyleyebiliriz. Bu bölümlerin karşılaştırmasından hariç yukarıda nüsha tanıtırken belirttiğimiz nüshaları ve Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan nüshaları karşılaştırma imkânı bulduk. Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan nr. 9’da yer alan nüsha Mihrişah Sultan adına özel olarak istinsah edilmiştir. Altın yıldız kaplamalı ve sırmalı olan bu eser nesih hattı ile yazılmıştır. Eserin tamamının tek bir cilt altında bir bütün olarak yer alması bakımından da bu nüsha oldukça önemlidir.

SONUÇ

İncelemesini yaptığımız eser XV. yüzyıla ait bir yazmadır. Bu eserin ismi tespitlerimize göre, Enfesü'l-Cevâhir’dir. Bazı araştırmacılar tarafından bu eser, XV. yüzyılın değerli bilgilerinden Musa bin Hacı Hüseyin’in “Tefsîr-i Hâzini” adlı Arapça Kur’an Tercümesi’nden yaptığı tercüme olarak bilinmektedir. Tespitlerimiz bu eserin Ebu‘l Leys Es-Semerkindî’den yapılan bir tercüme olarak da bilindiğini göstermektedir. Gerek nüsha karşılaştırmaları gerekse yazarın diğer eserlerinde kullandığı mahlas ve isminden hareketle bu eserin Enfesü'l-Cevâhir adıyla nitelendirilmesi en doğrusudur.

Enfesü'l-Cevâhir, içerdiği Türkçe kelimeler bakımından devrin dil yapısını, kelime hazinesini, anlam dünyasını ve düşünce yapısını çok ince bir çizgiyle bizlere sunmaktadır. Bu çalışmamızda, eserin kime ait olduğunu, hangi dönemde yazıldığını, nüshalar arası ne gibi farklar olduğunu, metnin tam ve doğru tespit edilmesi için birçok nüsha incelenmiş ve değerlendirmede bulunulmuştur.

Araştırmamız sırasında öncelikle eser üzerinde ileri sürülen muhtelif fikirleri ve araştırma sonuçlarını inceledik. Bu araştırmalarda en önemli ihtilaf konusu eserin birçok nüshasında yer alan “dâ‘î” ve “fa‘îr dâ‘î” kelimelerinin Ahmed-i Dâ‘î’ye ait olup olmadığıydı. Birçok araştırmacı, İsmail Hikmet Ertaylan’ın ileri sürdüğü fikre dayanarak, bu eserin geçen kelimedenden dolayı Ahmed-i Dâ‘î’ye ait olduğunu belirtmekteydi. Hikmet Ertaylan ise bu konuda

kesin hüküm belirtmekten, ilerde daha ayrıntılı inceleme yapılacağını belirterek kaçınmıştır. Bu ve benzeri görüşleri göz önüne alarak öncelikle bu “dâî” kelimesini açığa kavuşturmaya çalıştık. Mûsâ bin Hacı Hüseyin İznikî’nin diğer eserlerinde hangi mahlası veya kendisi için hangi sıfatları kullandığını tespit ettik. Bunun neticesinde gördük ki İznikî sadece tefsir tercümesinde değil, diğer eserlerinde de “dâî” kelimesini aynı terkip ve şekilde kullanmaktadır. Ayrıca İznikî’nin kendi el yazısı olduğuna bütün araştırmacıların ittifak ettiği nüshadan hareketle, diğer nüshalarla kıyaslandıktan sonra, Ebu’l-Leys Tefsiri tercümesinin İznikî’ye ait olduğunu ortaya koyduk.

Araştırmacıların ihtilaf ettiği bir diğer konu ise eserin ismidir. Eserin isminin en başta müellif hattında “ Enfesü’l-Cevâhir” olduğunu tespit ettik.¹⁶³Daha sonra diğer birçok nüshada eserin isminin yine aynı olduğunu gördük. Bu kadar farklı zaman ve mekânda yazılmış nüshada aynı ismin yazması bir müstensih hatası olarak değerlendirilmemelidir. Üstelik müellif hattı olarak değerlendirilen BEYEK Ulucami 436’da müellifin bizzat ismi ve ithaf ettiği Umur Bey’in vakıf kaydı ve mührü hemen eserin isminin altında yer almaktadır. Araştırmamız sırasında tespit ettiğimiz ve karşılaştırmasını yaptığımız birçok nüshayı örnek halinde sunamadık. Buna çalışmamızın hacmi ve zamanın kısıtlı olması sebep oldu.

Bütün bu bilgiler ışığında şu sonuçlara ulaşmaktayız: Ebu’l-Leys es-Semerkandî tefsiri Mûsâ bin Hacı Hüseyin İznikî tarafından tercüme edilmiş ve “Enfesü’l-Cevâhir” adı verilmiştir. Bu durum İznikî’nin Umur Bey’e sunduğu kendi el yazısı olan, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (BEYEK) Ulucami 436’da bulunan nüshadan ve diğer nüshalarla yaptığımız karşılaştırmalar sonucu açık olarak görülmektedir.

Ahmed-i Dâî’ye atfedilen “Ebu’l-Leys-i Semerkandî Tefsiri Tercümesi”, yapılan tezlerin belirtmiş olduğu nüshaları ve kütüphanelerde bulunan 15 nüshayı incelememiz sonucunda, İznikî’nin “Enfesü’l-Cevâhir” adlı Ebu’l-Leys es-Semerkandî tefsirinin nüshalarıdır.

İznikî, Hazîn-i Bağdadî’nin Arapça yazdığı Kur’an tercümesini de tercüme etmiştir. Bu tercümenin ismi “Tefsirü’l-Lübâb Tercümesi” olarak değerlendirilmelidir. BEYEK, Ulucami 435’te bulunan kendi el yazması bizi bu sonuca götürmektedir. Ulucami 435’te kayıtlı olan nüsha, Enfesü’l-Cevâhir’in ikinci cildi olan Ulucami 436’da kayıtlı nüshanın öncesi zannedilmiştir. Biz her

¹⁶³ Bu hususa Abdülbaki Çetin de değinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülbaki Çetin, “**Ebu’l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine**”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, Haziran 2007, s. 53-101.

iki nüshada ortak olan bölümleri karşılaştırdığımızda, bu iki nüshanın birbirinden farklı eserler olduğunu gördük.

İbn Arabşah adına kayıtlı nüshaları incelediğimizde, bazılarının kayıtları sonradan Ahmed-i Dâ'î'ye atfedilmek suretiyle değiştirilmiştir. Nuruosmaniye 136, Ayasofya 147 ve Mihrişah Sultan 9 numarada kayıtlı ve daha birçok nüsha üzerinde yaptığımız inceleme ve karşılaştırmalardan sonra İbn Arabşah'a atfedilen eserlerin de İznikî'ye ait olduğunu söyleyebiliriz. Ancak İbn Arabşah'ın eseri yeniden düzenlediği, fihrist ve şekil olarak eklemelerde bulunarak eseri yeniden tanzim ettiği söylenebilir.

Mûsâ el-İznikî, Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve Hâzin-i Bağdadî tefsirlerini ayrı ayrı Türkçeye çevirmiştir. Enfesü'l-Cevâhir, İznikî'nin Ebu'l-Leys es-Semerkindî tefsiri tercümesine verdiği isimdir. İbn Arabşah ise İznikî'nin tercümesini kısaltmıştır. Ahmed-i Dâ'î'ye atfedilen "Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkindî" ise İznikî'nin Enfesü'l-Cevâhir adlı eserinin nüshalarıdır.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, H.Mustafa, *İletişim Felsefesine Giriş*, Birey Yay., İstanbul 2003, 2.baskı
- Aksu, Rabia, *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, Enfal ve Tevbe Sureleri, (68b/19-114b/11), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Alakese, Ayşenur, *Ahmed-i Dâ'î'nin Ebü'l-Leys Tefsiri Tercümesi (197b-231 yaprakları arası) Ma'ide Suresi (Dil incelemesi-Metin-Dizin)*, Mimar Sinan Ü., SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- Ay, Yasemin, *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (143/50a-103b), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Ü., SBE.,

- Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Aydar, Hidayet, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'an Okulu Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1996.
- Budak, Aslı, *Ahmed- Dâ'î Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (45b-91a), (Giriş-Metin-Dizin)*, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- Çetin, Abdulkaki, "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine", *Selçuk Ünivesitesi Türkiyat Arastırmaları Enstitüsü, Türkiyat Arastırmaları Dergisi*, Konya, Haziran 2007, s. 53-101.
- Çiçek, Ali, *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin İlk Üç Suresinin Dil Özellikleri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi, SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış) Doktora Tezi, Erzurum 2003.
- Dalkıran, Hasan, *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (Yusuf-Ra'd-İbrahim Sureleri), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, Maramara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi) İstanbul 1994 (1. Baskı: XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007)
- Derleme Sözlüğü** (A-Z) I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963-1982
- Develioğlu, Ferit, **Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 8. Baskı, Ankara 1988
- Ebu'l-Leys es- Semerkandî Tefsirinin Tercümesi, Tercüme: Mûsâ b. Hacı Hüseyin İznikî**, (Süleymaniye Kütüphanesi Nüshası) C I-II, Sezgin Neşriyat, İstanbul 1983
- Enfesü'l-Cevâhir**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 37486, vr. 15 a
- Erdoğan, Abdülkadir, "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, Cilt I, Ankara 1938, s. 47-51
- Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977
- Ertaylan, İsmail Hikmet, **Ahmed-i Dai Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1952

- Ertaylan, İsmail Hikmet, **Türk Edebiyatı Örnekleri VII, Ahmed-i Dâ'î, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952
- Gonca, Sema, **Ahmed- Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (A'raf Suresi), (Giriş-Metin-Sözlük)**, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Camii, nr. 2
- Hısnü'l-Hasîn fî Menheci'd-dîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 626, vr. 212a
- Hikmet Özdemir, **Mûsâ Hâcî Hüseyin el-İznikî, Hayatı ve Eserleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 1980
- İnan, Abdülkadir, **"Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi II"**, Makaleler I, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998
- İnan, Abdülkadir, **"Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi"**, Türk Dili, c. I, sayı 7 (1952)
- İnan, Abdülkadir, **"Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar"**, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt II, Ankara 1998
- İnan, Abdülkadir, **"Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme Üzerine Bir İnceleme"**, Ankara 1961
- İshak Yazıcı, **"Tefsiri Ebü'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma"**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 6, Samsun 1992, s. 79-83.
- Kıssaşu'l-Enbiyâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat Bölümü, nr. 431, vr. 1a
- Kitâbü'l-Mi' râc**, Cebeci İl Halk Kütüphanesi, nr. 1054, vr. 1a
- Koç, Hatice, **Ahmed- Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (En'âm Suresi), (Giriş-Metin-Dizin)**, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- Küçük, Murat, **Terceme-i Faşlu'l Hıttâb, Mûsâ Hacı Hüseyin İznikî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1996.

Mehmet Ertik, **Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (103b-154b), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Münebbihü'r-Râkıdîn, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Bölümü, nr. 635

Münebbihü'r-r-Râkıdîn, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü, nr. 2187, vr. 1a

Mūsā bin Hâcî Hüseyin el-İznikî, **Zâdu'l-'ibâd**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 635, vr. 2b/7-9

Nisar, Ulya, **Amme Cüzü Tefsiri, Mustafa bin Muhammed (varak no: 121b-143a)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1987.

Özdemir, Hikmet, “**XV. Asrın Başında Yazılmış Türkçe Bir Dini Eser Münnebbihü'r-râkıdîn**”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 73, İstanbul Ağustos 1991

Özdemir, Hikmet, **Mūsā Hâcî Hüseyin el-İznikî, Hayatı ve Eserleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi, nr. 20761) Ankara 1980, 150 s. +4 sayfa bibliyografya.

Özdemir, Yasemin, **Ahmed-i Dâî: Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, [Yasin Suresi], (Giriş-Metin-Sözlük)**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2000

Özkan, Abdurrahman, “**Ahmed-i Dâ'î'nin Tefsir Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri**”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 11, Konya 2002, s. 1-57.

Özkan, Mustafa, **İnsan İletişim ve Dil**, 3F Yay., İstanbul 2008

Özkan, Mustafa, “**Ahmed-i Dâ'î'nin Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî Mukaddimesi**”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXIX, İstanbul 2000, s. 177-188.

Özkan, Mustafa, **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, Filiz Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000 (3. Baskı İstanbul 2009)

Özkan, Mustafa, Tören, Hatice, Esin, Osman, **Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım**, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul 2001, 1.baskı

- Özkan, Mustafa-Tören, Hatice-Esin, Osman, **Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım**, Filiz Kitabevi Yay., (Genişletilmiş 2. Baskı) İstanbul 2006
- Sarı, Güven, **Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (142/35a-82b), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007
- Sertkaya, Osman Fikri, “ **Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri**”, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Ankara 1996
- Şemseddîn Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul 1317. (Çağrı Yayınları, 10. Baskı, Tıpkı Basım, İstanbul 2001)
- Şemseddîn Sâmî, **Kamusu'l-A'lâm**, Cilt I-VI, İstanbul 1306-1316.
- Şeşen, Ramazan, “**XV. Yüzyılda Türkçe Yapılan Tercümeler**”, XI. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri (5- 9 Eylül 1990), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 889-919.
- Taş, İsmail, **15. Yüzyıla Ait “Enfesü'l-Cevâhir” Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2008
- Terceme-i Kışaş-ı Enbiyâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şazeli Bölümü, nr. 126
- Terceme-i Hışnu'l-Haşin Fî Minheci'd-dîn**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saib Efendi I/1331
- Tercüme-i Faşlu'l-Hitâb**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, nr. 1563, vr. 4a
- Topaloğlu, Ahmet, “**Cevâhirü'l-Asdâf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski'nin Eseri**”, Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı 2, İstanbul 1986, s. 161-183.
- Topaloğlu, Ahmet, “**Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevahirü'l-Esdaf**”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 27, Aralık 1983, s. 58-66.
- Topaloğlu, Ahmet, **Cevâhirü'l-Asdâf (Giriş-Metin-Sözlük)**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) İstanbul 1982.

Topaloğlu, Ahmet, **Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi I (Giriş-Metin) II (Sözlük)**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 227, İstanbul 1976-1978.

Topaloğlu, Elif, **Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (Nisa Suresi), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Yavuzarslan, Paşa, **Mûsâ Bin Hâcî Hüseyin İznîkî, Terceme-i Hışnu'l-Haşîm Fî Minheci'd-dîn (Giriş- İnceleme- Tankitli Metin- Dizin)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1993

Yavuzarslan, Paşa, **Mûsâ bin Hâcî Hüseyin İznîkî: Münebbihü'r-Râkidîn (Uyurları Uyandırucu)**, Cilt I (Giriş-İnceleme-Tenkitletli Metin), Cilt II (Sözlük), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002

Yazıcı, İshak, **"Tefsiru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma"**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 6, Samsun 1992, s. 79-83.

Yelten, Muhammet, **"Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi"**, İlmî Araştırmalar 9, İstanbul 2000, s. 249-254.

Yılmaz, Birgül, **Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, (Âl-i İmran Suresi), (Giriş-Metin-Dizin)**, Marmara Ü., SBE., Türkiyat Araştırmaları Enst., (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

Yüksel, Murat, **"Kara Timurtaş-öglü Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları"**, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 31, İstanbul, Ağustos 1984, s. 134-147.

Zâdu'l-İbâd, Süleymâniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 635

YAZMALAR

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 37486, vr. 15 a

Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Haraçcıoğlu 142 numaralı nüsha.

Enfesü'l-Cevâhir, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 37486, vr. 15 a

- Enfesü'l-Cevâhir**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü
8248 numara
- Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi**, Süleymaniye Kütüphanesi,
Hekimoğlu Ali Paşa Camii, nr. 2
- Hısnu'l-Ḥasîn fî Menheci'd-dîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud
Efendi, nr. 626, vr. 212a
- Hısnu'l-Ḥasîn fî Menheci'd-dîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud
Efendi, nr. 626, vr. 212a
- Kışaşu'l-Enbiyâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat Bölümü, nr. 431, vr. 1a
- Kışaşu'l-Enbiyâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat Bölümü, nr. 431, vr. 1a
- Kitâbü'l-Mi' râc**, Cebeci İl Halk Kütüphanesi, nr. 1054, vr. 1a
- Kitâbü'l-Mi' râc**, Cebeci İl Halk Kütüphanesi, nr. 1054, vr. 1a
- Münebbihü'r-Rakidîn**, Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi M.
Ozak I-408, vr. 1b/6-10
- Münebbihü'r-Râkıdîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Bölümü, nr. 635
- Münebbihür'r-Râkıdîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü,
nr. 2187, vr. 1a
- Münebbihür'r-Râkıdîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü,
nr. 2187, vr. 1a
- Mūsâ bin Ḥacı Ḥüseyin el-İznikî, **Zâdu'l-ibâd, Hamidiye 635**, vr. 2b/7-9
- Mūsâ bin Ḥacı Ḥüseyin el-İznikî, **Zâdu'l-ibâd**, Süleymaniye Kütüphanesi,
Hamidiye 635, vr. 2b/7-9
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, nr. 626.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 635, vr. 2a/3-9
- Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Bölümü, nr. 51
- Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü, nr. 2187/2611, vr. 1b-
2a
- Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 2187/2611
- Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Bölümü, nr. 1583, vr. 1b-2a
- Terceme-i Faşlu'l-Ḥitâb**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 1563, vr. 4a

- Terceme-i Kışaṣ-ı Enbiyā**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şazeli Bölümü, nr. 126
- Terceme-i Hıṣnu'l-Ḥaṣīn Fī Minheci'd-dīn**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saib Efendi I/133, vr. 4a/1-8
- Terceme-i Hıṣnu'l-Ḥaṣīn Fī Minheci'd-dīn**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saib Efendi I/133, vr. 160b/1-13
- Terceme-i Hıṣnu'l-Ḥaṣīn Fī Minheci'd-dīn**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saib Efendi I/1331
- Tercüme-i Faşlu'l-Ḥitāb**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, nr. 1563, vr. 4a
- Tercüme-i Faşlu'l-Ḥitāb**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, nr. 1563, vr. 4a
- Zādu'l-İbād**, Süleymāniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 635
- Zādu'l-İbād**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 635, vr. 1a